

A hazai választási statisztika kezdetei (1848—1869)

A korai választási statisztika Európában

1. Egy választási rendszer egykorú és történeti megítélésében egyaránt döntő kérdés, hogy a társadalom milyen széles rétegeit részelteti választójogban. Így a mennyiségi mutatók az intézmény milyenségének, minőségének is alapvető kritériumai. A választási rendszer (választójog) e mutatói abszolút számokban és arányokban a választási statisztikákból ismerhetők meg.

A *választási statisztika*, amely kiteljesedett alakjában a politikai választások és népszavazások eredményeit a közigazgatás, a törvényhozó testületek és a politikai pártok számára rögzíti s azokat beható szöveges, táblázatos és grafikai elemzésnek veti alá, egyidős a polgári választási rendszerekkel.¹ A kezdetben csupán hivatali célra összeállított s minden elemzés nélkül táblázatokon közzétett választási statisztikák csak később váltak elemző értékelésekkel ellátott, a polgári parlamentáris államokban ma már szinte nélkülözhetetlen, történeti szakággal is rendelkező *választási szociológia* alapjává.² Ha a mai választáskutatások szempontjából primitívnek is tűnnek ezen korai, pusztá számsorokból álló hivatalos jellegű választási statisztikák, a választásokat történetileg vizsgáló tudománysszakok, így az állam- és jogtörténet számára nélkülözhetetlenek, és megvan a jelentőségük a statisztikatörténetben is.

2. Európában az első választási statisztikák a múlt század közepén jelentek meg. Érdekes, hogy Poroszország a polgári parlamenti rendszer szülőhazájának tekintett Angliát e tekintetben megelőzte. *Statistische Betrachtungen über das Wahlgesetz für eine Volksvertretung im Preussischen Staat* címmel az 1805-ben alakult Berliini Statisztikai Hivatal éppen induló folyóiratának, a *Mitteilungen des Statistischen Büreaus in Berlin*-nek az első számában már 1849-ben elemzés jelent meg. A második szám — közvetett választási rendszerről lévén szó — az „ösválasztók” foglalkozási statisztikáját hozta *Ueber die Zahl der Urwähler im Preussischen Staate und deren Vertheilung nach Geschäften und Erwerbszweigen* címmel. Ugyanitt jelent meg az immáron a háromosztályossá süllyesztett általános férfi választójog (*Dreiklassenwahlrecht*) alapján megtartott első, 1850. évi porosz általános

¹ Miller, Adolf: *Die Entwicklung der Wahlstatistik*. Zeitschrift des Bayerischen Statistischen Landesamts Jg. 100. (1968) H. 1. 58—64. p., különösen 58. p.; *Wahlstatistik in Deutschland. Bibliographie der deutschen Wahlstatistik 1848—1975*. Bearbeitet von Diedrich, Nils—Fuchs, Neidhard—Kullack, Irene und Schmollinger, Horst W. (München, 1976) [= *Wahlstatistik in Deutschland*] 1. p.; Linke, Felix: *Zum Ausbau der Wahlstatistik*. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft Jg. 61. (1905) 88—110. p.

² Diedrich, Nils: *Empirische Wahlforschung. Konzeptionen und Methoden im internationalen Vergleich*. (Köln—Opladen, 1965); Kaltefleiter, Werner—Nissen, Peter: *Empirische Wahlforschung. Eine Einführung in Theorie und Technik*. (Paderborn—München—Wien—Zürich, 1980). E szak klasszikus műve: Siegfried, André: *Geographie électorale de l'Ardèche sous la III. République*. (Paris, 1949).

választások statisztikája is. Az 1860-as években a Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Büreaus adott helyt a hasonló közleményeknek. R. Boeckh itt tette közzé az 1861. évi képviselőválasztások ösválasztási szakaszának statisztikáját (*Statistik der Urwahlen für das preussische Abgeordnetenhaus vom 19. November 1861*; April—Mai 1862), Ernst Engel pedig az 1862—1863. évi „ösválasztások” eredményeit (*Die Ergebnisse der Urwahlen für das preussische Abgeordnetenhaus*; März 1865.) A lap *Die Hauptresultate der Urwahlen für das preussische Abgeordnetenhaus* címmel közölte még az 1866. évi választások „fő eredményeit” (Juli—August 1867), ezzel azonban 1898-ig meg is szakad a porosz választási statisztikák nyilvánosságra hozatala.³

Az 1860-as évek porosz választási statisztikái választókerületenként közölték: 1. a választók és az elektorok (*Wahlmänner*) számát és százalékos arányát, 2. az elektorokra jutó ösválasztók átlagát, 3. az egyes választói osztályokba eső választók számát és arányát, 4. az adóstatistikát és 5. csupán 1865-ben provinciai szinten választói osztályonként politikai pártok (irányzatok) — konzervatívok, liberálisok, katolikusok, lengyelek — eredményeit abszolút- és arányszámokban.

Nils Diederich az 1860-as éveket a (korai) választási statisztika virágkoraként jellemzi, hangsúlyozva Ernst Engel szerepét, aki e konfliktusokkal terhes időszakban korát megelőzve a választási statisztikai adatokat nem pusztán közzé kívánta tenni, hanem azokat a kifejelesztendő, a lakosság politikai „tulajdonságainak” megismerését célzó, statisztika alapjának is tekintette. Bírált a fönnálló háromosztályos rendszert; nem tartotta alkalmas eszköznek arra, hogy „a nép többségeinek vagy a kisebbségeinek akaratát igazi valójában kifejezésre juttassa”. Noha hasonló véleményen volt Otto von Bismarck is, aki a szövetségi (birodalmi) szinten bevezetendő 1849-i általános férfi választójog ellentétéként a porosz háromosztályos rendszert nyomorúságosnak nevezte,⁴ a porosz társadalmi rendszer e bírálatot nem fogadhatta el, különösen nem egy, a számok nyelvén beszélő hivatásos statisztikustól, akinek szavai túlfönt is bizonyítottnak tűnhetnek.⁵

Erre az időszakra esik egy 1867. évi osztrák statisztikai közlemény mellett Georg [von] Mayrnek, a Bajor Királyi Statisztikai Hivatal elnökének az 1869. évi ottani választásokról szóló közleménye (*Statistische Nachweisungen über die Wahlen der Abgeordneten zum bayerischen Landtag vom November 1869 mit Rücksichten auf die Wahlen vom Mai 1869*. Zeitschrift des Königlich Bayerischen Statistischen Büreaus, Januar—März 1870) is.⁶

Ami a többi európai állam korai választási statisztikáit illeti, Dániában 1849-től rendszeresen közzétették a választások statisztikáját; az 1849. évit 1851-ben, az 1852/53. évit 1854-ben, az 1854—1861. éveket 1862-ben, az 1869 és 1872/73. éveket pedig 1875-ben.⁷ Napvilágot láttak az 1850 és 1856 közötti holland választások eredményei is.⁸ Nagy-Britanniában, noha a parlamenti kézikönyvek (*Dod's Parliamentary Companion*; *Vacher's Parliamentary Guide*) a nagy reformtól, 1832-től kezdve közöltek választási eredményeket, a Londoni Statisztikai Társaság folyóiratában, a *Journal of the Statistical Society of London*-ban csupán a huszadik, 1857. évi évfolyamban jelent meg az első, szoros értelemben vett ide vágó közlemény, amely Anglia és Wales grófságainak és városainak 1832-ig visszanyúló,

³ Diederich, Nils: *Germany. International guide to electoral statistics. Guide international des statistiques électorales*. Vol. I: National elections in Western Europe. Élections nationales en Europe occidentale. Edited by (publié par) Rokkan, Stein—Magriette, Jean (The Hague — Paris, 1969) [= Guide] 132. p.; Wahlstatistik in Deutschland. 174—176. p.

⁴ August, Richard: *Bismarck's Stellung zum parlamentarischen Wahlercht*. (Leipzig, 1917) 40. p.

⁵ *Wahlstatistik in Deutschland*, 17—19. p.

⁶ Miller, 58. p.; *Wahlstatistik in Deutschland*, 190. p.

⁷ Institut for Staatskundskab Aarhus Universitet: *Denmark*. Guide, 61—62. p.

⁸ Scholten, G. H.—Ringalda, G.: *Netherlands*. Guide, 237. p.

tehát kerek negyedszázadot átfogó választási statisztikáját adja. Ezt ugyanitt továbbiak követték 1869-ben, 1870-ban és 1874-ben.⁹

Az ugyancsak jelentős parlamenti hagyományokkal rendelkező Svédországban először 1868-ban az 1866. évi választások eredményeit tették közzé.¹⁰ Itáliában *Elezioni politiche e amministrative. Anni 1865—66* címmel Földművelési, Ipari és Kereskedelmi Minisztérium Statisztikai Főigazgatósága 1867-ben jelentetett meg először választási statisztikát, amelyet 1877-ben követett a második, az 1861., az 1865/66., az 1867. és az 1870. évi választások eredményeit felsorakoztató kiadvány.¹¹

3. Noha a hivatkozott kézikönyv a mai, politikai értelemben vett Nyugat államait tárgyalván, nem vesz tudomást róla, a legkorábbi európai választási statisztikák körében tarthatjuk számon a hazai választási statisztika kezdeteit is: az 1848/49. évi Országos Statisztikai Hivatal első, ilyen irányú adatgyűjtését, melynek fennmaradt forrásaiból csak most készíthettem egy töredékességében is imponáló táblázatot, a Magyar Tudományos Akadémia Statisztikai Bizottságának 1861. évi törekvéseit, valamint az első meg is jelent választási statisztikai táblázatokat: az e bizottmány által hivatalos forrásból közzétett 1865. évi választási statisztikát, valamint azt a bibliográfiailag nyilván sem tartott 1869. évi választási statisztikát.

E tanulmánnyal célom kettős: a *statisztikatörténet* számára az elérhető forrásokból, amelyek olykor szinte csak adatfoszlányokat tartalmaznak, rekonstruáljam a korai magyarországi választási statisztika intézményeit, törekvéseit, a korai polgári választások *történeti statisztikájaként* pedig közvétegyem ezek még nem, vagy csak részben publikált adatait, és a korlátozott terjedelem nyújtotta lehetőségek közepette is rámutassak a fontosabb összefüggésekre. Témaválasztásom egyébkénti, részben a választások történeti statisztikája terére is kiterjedő eddigi kutatásaim teljesebbé tételén túl tisztelgés is kedves professzoromnak, jó másfél évtizedig kollégámnak a szegedi karunkon, Horváth Róbertnek, akinek gazdag statisztikatörténeti és történeti statisztikai életművéből nem hiányzik a hazai választási statisztika átfogó, a külföld számára is hozzáférhetővé tett összefoglalása sem.¹²

Az Országos Statisztikai Hivatal és a választási statisztika 1848-ban

4. A hazai választási statisztika egyidős azzal a polgári képviselői rendszerrel, amelyet 1848. áprilisi törvényeink léptettek életbe; az országgyűlést illetően 1848. V. tc. — s a neki megfelelő 1848. II. (erdélyi) tc. —, a helyhatóságokat illetően több törvénycikk, köztük első városi törvényünk: az 1848: XXIII. tc. által. Az 1848: V. tc. és az erdélyi 1848: II. tc. változatlan alakban a választójogi novelláig (1874: XXXIII. tc.), az 1848-i, ugyancsak ideiglenes helyhatósági törvényeink pedig az 1871 végéig maradtak hatályban, nem számítva ide az önkényuralom éveit (1849—1860; 1862—1865), mikor ténylegesen nem érvényesülhettek.

Szemere Bertalan, aki borsodi országgyűlési követként már 1844-ben kezdeményezte egy független magyar statisztikai hivatalnak a fölállítását, minek tervezetével a rendek meg is bízták, immáron belügyminiszterként 1848. április 26-án kérte föl Fényes Eleket, a kor legnevesebb magyar statisztikusát, Jerney János történészt és Kovachich József Miklós országos levéltárnokot: készítsenek tervezetet e statisztikai hivatal létrehozására. Szemere

⁹ Butler, D. E.—Cornford, James: *United Kingdom. Guide*, 339., 341. p.

¹⁰ Janson, Esbjörn: *Sweden. Guide*, 286. p.

¹¹ Schepis, Giovanni: *Italie. Guide*, 216. p.

¹² Horváth Róbert: *A magyarországi választások a statisztika tükrében. Állam és Igazgatás* 1953. 367—380. p.; *A magyarországi polgári választások statisztikus szemmel. Tiszatáj* 1958. november (XII. évf. 11. sz.) 8—9. p.; *Une synthèse du droit électoral burgois en Hongrie (1848—1939). Essai de statistique historique. L'Année Sociologique. Extrait du Volume* 1962. 280—292. p.

másnap már meg is állapodott a fő kérdésekben Fényessel, aki 1837 óta akadémiai levelező tag volt, 1847-ben pedig az Ellenzéki Kör alelnöke, ekkor a pesti Közcseendő Bizottmány tagja, tehát jelentős szakmai és politikai súlya volt. Május 5-én már a nádor előtt is volt a vonatkozó előadmány, amelynek alapján a független felelős minisztérium Belügyminisztériumának egyik, feladatköre gyakorlásában teljes önállóságot élvező osztályaként az első *Országos Statisztikai Hivatal* létrejöhetett. E hivatalnak az igazgatói tiszteet betöltő Fényes Elek mellett hat rendes tagja, három segédtagja, egy irattári jegyzője, valamint egy hivatal-szolgája volt. A tagok között a statisztikai ágazatokat szakszerűen fölsoztották, ámbár, ha a szükség úgy kívánta, más föladatokat is bízhattak rájuk. A választási statisztika terén ily módon a gazdaságstatisztikus Galgóczy Károlynak, valamint a népességstatisztika terén működő Palugyay Imrének jutott föladat.¹³

Galgóczy Károly (1823—1916) jogi tanulmányait befejezve 1843-tól az Országos Magyar Gazdasági Egyesület előadójaként tevékenykedett; e minőségben együttműködött Fényes Elekkel, aki így régi munkatársaként vonhatta be a hivatalba. Előbb a tagosításokkal és legelőelkülönítésekkel foglalkozott, majd 1848 novemberétől az újoncozás terén működött, 1849-ben pedig honvéd századosként táborban szolgált. Mezőgazdaság-statisztikus pályája az önkényuralom éveiben teljesedett ki; 1858-ban az Akadémia levelező tagja lett, a rendes tagságot viszont csak 1914-ben nyerte el. Minden bizonnyal az ő saját visszaemlékezése alapján írhatta róla Szinyei József 1894-ben: „1848-ban kidolgozta a képviselőválasztási lajstromokból, a jogosultság címei szerint kipuhatolható birtokmegosztást, amely e nemből az első ilyen kimutatás volt az országban.” Szabatosabban szólva: a törvényhatóságok, valamint a saját törvényhatósági joggal nem, önálló képviselőküldési joggal azonban rendelkező városok központi választmányaitól a Belügyminisztériumba törvényes kötelességük alapján fölküldött, azóta sajnos javarészt elpusztult összeírási lajstromokból birtok, foglalkozás és jövedelmi cenzusok szerinti összeállítást készített. Noha forrását tekintve választói statisztikát alkotott, vele egy társadalmi-gazdasági statisztikai fölmerést is pótol. Nem tudom, hogy valaha is megjelent volna, kéziratának föl kutatására irányuló próbálkozásaim pedig nem jártak eredménnyel. Talán mégis lappanghat valahol.¹⁴

A történésznek indult Palugyay Imre (1818—1866) még harmincéves sem volt, amikor az Akadémia levelező tagjává választották. Mint beosztása szerint is népességstatisztikusnak a feladata lett az országgyűlési és városi helyhatósági választási statisztika kimunkálása a törvényhatóságoktól kifejezetten erre a célra bekért jelentések alapján. Galgóczyval ellentétben, aki végig kitartott a forradalom- és szabadságharc ügye mellett, ő inkább saját boldogulását kereste. 1849. február 29-én a Windischgrätz által megalakított ideiglenes polgári közigazgatás tanulmányi osztályának titoknok, majd még ez év szeptemberében a pest-budai kerületi főispánság titkára, 1851 márciusában ugyanitt kerületi tanácsos lett. 1858. január 10-én pedig császári és királyi tanácsosi minőségben a helytartóság pozsonyi osztályának titkára lett. 1843/49 előtt és után egyaránt jelentős szakirodalmi munkásságot fejtett ki, arról viszont nem tudni, hogy az 1848-i választási statisztikát, ha egyáltalán elkészítette, valahol is publikálta volna.¹⁵

¹³ Trócsányi Zsolt: *Az 1848/49-i Országos Statisztikai Hivatal*. Statisztikai Szemle 1955. március (XXXIII. évf. 3. sz.) 216—228. p., különösen 217—218. p.; Horváth Róbert: *Fényes Elek, a haladó magyar statisztikus és reformer (1807—1876)*. Acta jur. et Pol. Szeged Tom. III. Fasc. 5. (Szeged, 1957) 17—21. p. Paládi-Kovács Attila: *Fényes Elek*. (Bp., 1976) 70—72. p.

¹⁴ Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. III. k. (Bp. 1894., 1980/81-i utánnyomás, saját kiemelés) 965. p.; *Magyar Életrajzi Lexikon* I. 564—565. p.; Bokor Gusztáv: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete*. (Bp. 1896) 5. p.; Trócsányi is említi, hogy az országlásztati osztály választási iratain vannak statisztikai földolgozásukra valló, így tehát Galgóczy munkáját igazoló följegyzések. Noha e célból nem kutattam végig a teljes anyagot, néhány esetben más irányú kutatásaim során én is találkoztam velük.

¹⁵ Szinyei, X. k. 239—241.

5. A városi helyhatósági választások, tisztújítások javarészt már 1848 májusában lezajlottak, az országgyűlési képviselőválasztások viszont még javában tartottak akkor, amikor Fényes Elek két változatban nyomtatva kiadott *72/1848. sz. rendeletében* külön választási adatszolgáltatásra szólította föl a helyhatóságokat. Az Országos Levéltárban csak visszacsatolt másolatban föllelhető rendeletnek a városok számára kibocsátott változata Miskolc rendezett tanácsú mezővárosnak megküldött példánya¹⁶ szerint betűhív szövegében így hangzott:

Az országos Statisztikai hivatal Igazgatója
Miskolcz város közönségének

A legközelebb beállandó országgyűlés érdekében mulhatatlanul kívánatos lévén az egyes hatóságokban választói képességgel bírók számmennyiségének ismerete; ezokon hazafiui bizodalommal szólitom fel a *Miskolcz városi közönséget*; hogy a legközelebb eszközlött összeírás alkalmával úgy a követési, mint a tanácsi minőségekre kellő választói képességuéeknek ismert egyének összes számát, mint szinte a valólag jelentkezettekét is haladék nélkül felküldení ne terheltessek.

Kelt Budapestén Júníus 21-dikén 1848.

Fényes Elek

A vármegyéknek küldött változat, mint a Borsodba és Biharba érkezett példány mutatja, ettől csak annyiban tért el, hogy értelemszerűen nem tartalmazta a városi helyhatósági („tanácsi”) választójogosultságra való utalást, azaz az „*ügy a követési, mint a tanácsi minőségekre kellő*” szövegrész kimaradt belőle, s így értelemszerűen csakis az országgyűlési választókra vonatkozott.¹⁷

Igaza van Trócsányi Zsoltnak abban, hogy e rövidke rendelet „nem adott határozott útmutatást arra [...], hogy melyek azok az adatok, amelyek beküldését szükségesnek tartja”.¹⁸ Ebből eredően a válaszok sem voltak egységesek, ami földolgozásukat és fölhasználásukat megnehezítette. Mivel az Országos Statisztikai Hivatal anyaga csak töredékesen maradt meg, nem tudni, hogy pontosan hány válasz érkezett, különösen pedig melyek voltak azok a helyhatóságok, amelyek elmulasztották a válaszádat. Miskolc pl. elküldte jelentését, az ma már mégsem található. A városok szorgosabbak voltak, gyorsabban válaszoltak. A válaszádat könnyebb is volt nekik, hiszen a helyhatósági választáson kívül többnyire csak egyetlen országgyűlési képviselőválasztásról kellett számot adniuk, a megyéknek viszont többről.¹⁹

¹⁶ Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár [= BAZmL], Miskolc tan. jkv. és ir. 532—1848. júl. 11. A küzeten lévő postai bélyegzők szerint e nyomtatott rendeletet egy héttel kiadása után postázták Budán (Ofen, 28. Jún.), s két nap múltán érkezett meg Miskolcra (Miskolcz, 30/6), A *dólt betűs* szövegrész kézírás. Lásd még Csongrád megyei Levéltár [= CsmL], Szeged tan. jkv. 1848—187/1728.; közgy. jkv. és ir. 72—1848. júl. 21.

¹⁷ BAZmL, Borsod vm. áll. biz. jkv. és ir. 3067—1848. júl. 12.; Hajdú-Bihar megyei Levéltár, Bihar vm. áll. biz. ir. 1687—1848.

¹⁸ Trócsányi, 220. p.

¹⁹ Magyar Országos Levéltár, Országos Statisztikai Hivatal levéltára [= OL OSH]. A fönnmaradt válaszok érkezésük rendjén (a számok az OSH 1848. évi iktató számai): 1848. júl. 3-án Esztergom vm. (154.); 6-án Székesfehérvár (165.); 11-én Komárom vm. (247.), Pápa (248.), Nagybcskerek (249.), Szentes (250.), Cegléd (251.), Szakolca (252.), Félégyháza (253.), Váradolaszi (254.), Modor (255.), Esztergom (256.), Kassa (257.), Jászberény (258.), Zenta (259.), Pécs (260.), Komárom (261.); 13-án Eger (263.), Veszprém vm. (264.), Kunhalas (265.), Nógrád vm. (266.); 14-én Győr vm. (267.), Kraszna vm. (268.), Felsőbánya (269.), Zaránd vm. (270.), Pozsony vm. (271.), Abaúj vm. (272.), Baranya vm. (273.); 15-én Makó (286.), Szarvas (287.), Békés vm. (288.), Bártfa (289.), Szentgyörgy (291.), Zala vm. (294.); 17-én Hajdúböszörmény (295.); 20-án Temes vm. (299.), Nagyszombat (300.), Sopron (301.), Nagykörös (302.), Békés (303.), Szatmár vm. (304.); 21-én Somogy vm. (305.), Ung vm. (306.), Krassó vm. (307.), Hajdúkerület (308.); 27-én Sopron vm. (313.), Fejér vm. (314.), Zombor (315.); 25-én Lőcse (340.), Szatmárnémeti (341.), Ruszt (347.); 28-án Pest (343.), Beszterce-

Ámbár más természetű ügyekben is futhattak be iratok az Országos Statisztikai Hivatalhoz, közülük néhány meg is maradt, az érkezési napok és az iktatószámok összevetéséből, a mutatkozó megszakítottságból következtethetünk arra, hogy más hatóságok is válaszolhattak. Föltűnő, hogy egyetlen válasz sem érkezett Erdélyből, ami csakis azzal magyarázható, hogy a kormányzati unió e rendelet kibocsátásakor még nem valósulván meg e két országrész között, onnan választási adatokat sem lehetett kérni. Erre vall az is, hogy még szeptemberben is külön rá kellett jegyezni egy nyomtatott iparstatisztikai nyomtatványra: „Körlevél valamennyi hatósághoz, *Erdélyt is ide érte*”.²⁰

A beérkezett válaszok általában pozitívak voltak. Csupán Zala, Tolna és Borsod tért ki a válaszáadás elől, mondván: a választói összeírások egyik példányát köteleességszerűen fölküldték a Belügyminisztériumnak; ha a hivatal látni akarja, ott megtalálhatja őket. Végül is igazuk volt. Fényes nem adta magyarázatát, hogy miért kéri külön is föl ezeket az adatokat.

Az iratokat egyébként a Belügyminisztérium iktatójából irányíthatták az Országos Statisztikai Hivatal népességstatisztikával foglalkozó tagjához; erre vall a mindegyiken rajta lévő ceruzás följegyzés: „*Stat. népess.*” Palugyay Imre rendszerint érkezésük másnapján elintézve küldte őket az irattárba „*Iratok közzé!]* *teendő*” jelzéssel. A legelsőn még a „*Meghaladtatott*” szó is olvasható, ebből azonban nem tudni, hogy eleve idejétműltnek tekintette-e, avagy csupán a földolgozás megtörténtét jelezte így.

6. A pontatlanul megfogalmazott 72/1848. OSH sz. rendeletre nem érkezettek egyforma tagolású válaszok, hiszen belőle azt sem lehetett egyértelműen megállapítani, hogy *milyen adatokat* is kért a hivatal igazgatója. Szavait úgy is lehetett értelmezni, hogy az összeírt választók és a választásban ténylegesen részt vett szavazók számát kéri, ám azoknak olyan értelmet is lehetett tulajdonítani, hogy a vagyonuk, foglalkozásuk vagy jövedelmük alapján elvileg választójoggal rendelkező (potenciális) választójogosultak és a magukat ténylegesen összeíratott választópolgárok számára kíváncsi. A bajt csak fokozta, hogy a válaszadók ugyanazon szavakat más-más értelemben használták, így az is gondos értelmezésre szorul, hogy mire is gondolt a válaszadó, amikor megadta adatait. Erre vezethető vissza, hogy pl. Szarvas és Nyíregyháza esetében magam Csizmadia Andornál jóval kevesebb választó összeírását állapíthattam meg.

Az önálló országgyűlési választókerületet alkotó városok adatainál a város és a választókerület adatai érthetően egybeesnek, a több választókerületre osztott nagyvárosok (Pozsony, Pest, Szeged) pedig választókerületenként adták meg adataikat, amelyek természetesen könnyen összesíthetők voltak. A megyék választókerületeibe tagolt kisvárosok — köztük a törpe szabad királyi városok — önállóan beküldött adatai értelemszerűen az adott választókerület adatainak részét képezik. Némi összehasonlító értékük akkor is van, ha magából az egész választókerületből nem jött volna válasz. A városi helyhatósági választókat illetően a számok általában városi szintűek, csupán két nagyváros — Pest és Szeged — adott meg városrészi adatokat is.

bánya (344.), Heves vm. (345.), Tolna vm. (346.), Körmöcz (347.); 29-én Breznóbánya (351.), Pozsony (352.), Bazin (353.); 31-én Fiume (355.), Bereg vm. (356.), Arad vm. (357.), Borsod vm. (358.); aug. 3-án Ugocsa vm. (362.), Kőszeg (363.), Zilah (364.), Szeged (365.), Kismarton (366.), Békés (másodjára, 367.); 11-én Libetbánya (376.), Selmecbánya (377.), a szepesi XVI város kerülete (378.), Bihar vm. (379.), Eperjes (380.), Késmárk (388.); 16-án Közép-Szolnok vm. (393.), Bakabánya (394.), Győr (395.); 19-én Nyíregyháza (397.); 23-án Ó-Zólyom (398.); szept. 1-én Korpona (409.), Csanád vm. (410.), Liptó vm. (411.); Sáros vm. (412.); 4-én Holdmezővásárhely (415.); 14-én Arad (424.); meghatározhatatlan napon Moson vm. (szám nélkül). Az anyagnak a másolata megtalálható a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárának mikrofilmtárában M. K. 11-/1 (M 6—7/P) számon.

²⁰ OL OSH 418—1848. Kiemelés tőlem.

A vármegyék túlnyomó többségükben választókerületenként közölték a választóknak — olykor a szavazóknak is — a számát. Ettől csupán néhányan tértek el és nyújtottak többet vagy kevesebbet. Választókerületenként és azokon belül településenként — falvanként, (mező)városonként, népes pusztánként — küldte be adatait Nógrád, Győr, Veszprém és Ugocsa, valamint a képviselőválasztásokat illetően Szepes vármegyéhez csatolt szepesi XVI. koronaváros kerülete, melynek helységeit egyébként a megye állandó bizottmánya három választókerület között szórta szét. Csupán a megyei összesítést közölte Bereg, Sáros és Szatmár.

A helyhatóságok válaszaiból az országgyűlési választókra vonatkozó adatokat Csizmadia Andor sommásan már közölte, összevetve őket a Fényes Elek munkáiból vett lakossági adatokkal, s megállapította a választóknak a lakosságon belüli számarányát is.²¹ Az általa készített táblázatok viszont nem tartalmazzák sem a képviselőválasztások szavazási adatait, sem a városi helyhatósági választók és szavazók számát. Mivel ezek a jelentések fontos alkotóelemei, magam ezeket is fölvettem a *Az 1848. évi töredékes választási statisztika* c. 6. sz. táblázatomba, melyet azért nevezek töredékesnek, mert a választókat, szavazókat illetően forrásomul kizárólag a zárt *statisztikátörténeti* egységnek tekinthető OKS-anyagot használtam föl, s nem vettem figyelembe más forrásokat. Ezek teljes számbavétele ugyanis további, általam is tervezett *történeti statisztikai* kutatásokat igényel. Mivel ebben az anyagban Bars vm. (9604 választó; a lakosság 7,29%-a), Torontál vm. (12 030; 4,86%) és Torna vm. (1980; 6,59%) nem szerepel, adataikat feltehetően Csizmadia Andor is máshonnan merítette, ezeket sem vettem föl táblázatomba, Fiumét viszont igen, ez ugyanis véletlenül maradhatott ki a mondott összeállításból.

A megyéket és városokat tájegységenként a Tóth Béla által megállapított országgyűlési választókerületi sorrendbe rendeztem. A törvénynek megfelelően az önálló választókerületenként szereplő dőlt betűsen kiemelt városokat nem sorolom a megyei választókerületek közé. Kivételt csupán Makóval tettem, amely — nem lévén rendezett tanácsa — a törvény ellenére Csanád vármegye központi választmánya alá jutott.²² A szoros összetartozás okából, a kerületi válasznak megfelelően az önálló választókerületet alkotó Böszörmény adatait a Hajdúkerület összesítésében is szerepeltettem, noha e kerületi székváros — miként Makó — külön is választott Fényes Elek rendeletére. Gondot okozott Zilah fölvétele, amely a törvény szerint a vele nem is határos Kraszna vármegye egyik választókerületének — a krasznainak — a részét képezte, mivel viszont a megye nem hajtott a választókerület közös megalkotására, önállóan kísérelt meg képviselőt választani.²³ E tényleges helyzetnek megfelelően e várost táblázatomban külön szerepeltettem ugyan, mégsem tekinthetem önállóan. A választókerületeket a Tóth-féle sorszáмок alapján azonosítani lehet, megnevezésükben esetenként mégis eltérnek a Csizmadia Andor vagy a Tóth Béla által fölvetett székhelynevektől.²⁴ Nevüket — egybeírás követelményére ügyelve — a forrásaim szerint betűhíven vettem föl; azokat nem „modernizáltam”, így pl. nem Hódmezővásárhelyet vagy Kiskunhalast, hanem Holdmezővásárhelyet és Kunhalast írok.

7. Az országgyűlési képviselőválasztók számát illetően van némi eltérés Csizmadia Andor és az általam közölték között, aminek több oka van. Győr és Bihar vármegyékénél (már a választásban is) eleve javítandó összeadási hiba volt (az előbbi 100-zal, az utóbbi 1000-rel többet számolt); Esztergom vármegyét illetően viszont ő maga tévedett, amikor csupán

²¹ Csizmadia Andor: *A magyar választási rendszer 1848—1849-ben (Az első népképviselői választások)*. (Bp. 1963) 326—329. p.

²² Ruszoly József: *Az országgyűlési népképviselő kezdetei Csanád vármegyében (1848—1875)*. Tanulmányok Csanád megye történetéből XIX. század (Szeged, 1978) 180—184. p.

²³ *Csizmadia*, 201. p.

²⁴ Tóth, Adalbert: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn (1848—1892)*. (München, 1973) 145—155. p.

a köbölküti választókerület választóinak számát vette figyelembe. Ami a városokat illeti, szerzőnk rendszerint a megadott legnagyobb számot vélte a választók számának, akár az elvileg lehetséges, „potenciális” választói létszámmra vonatkozott, mint Bazinban, Szarvason, Nyíregyházán, Lőcsén vagy Zilahon, akár a városi helyhatósági választók számát jelentette, mint Libetbányán és Aradon. Ezeket természetesen helyesbíteniem kellett éppen úgy, mint Besztercebánya választóinak számát, amely — nem tudni miért — nála csak 416 (7,38%).

A Csizmadia Andor által Fényes Elek *Magyarország leírása* (Pest, 1847) c. műve nyomán megállapított lakossági adatokat, noha a nagy magyar statisztikus *Magyarország geographiai szótára* (Pest, 1851) c. művében közöltekkel nem mindig egyeztek, többnyire meghagytam. Azon megyékben azonban, ahol a beékelt, önálló képviselőküldési joggal fölrüházott városok is voltak, ezek lakosságának létszámát természetesen le kellett vonnom a kifejezetten megyei kerületekre eső választókéból. A városokat illetően néhánynak a lakossági adatait részint a város jelentése (Nagyszombat, Holdmezővásárhely, Fiume), részint Fényes Elek 1851-ben megjelent műve alapján (Szentest) állapítottam meg. Esztergom esetében két adatot kellett megadnom: Esztergom szabad királyi városét a kapcsolódó érseki, valamint Szentgyörgy és Szenttamás mezővárosokkal az országgyűlési választókat, és csupán magát a szabad királyi városét a helyhatósági választókat illetően.

Szeged új monográfiája alapján helyesbíteniem kellett a Fényes Elek nyomán megadott itteni lakosság számot, mivel az nem 35 861, hanem — 1847-ben — 52 593 volt.²⁵

A lakosság és választók létszámadatainak helyesbítése a választói számarányában is *lényeges*, az országos összesítést befolyásoló változást eredményezett.

8. Az 1848: V. tc. és az 1848: XXIII. tc. által biztosított választójog terjedelmét illetően két kérdést kell a lehetőségek szerint tisztázni: 1. mennyi volt a ténylegesen *összeírt* választók száma és aránya, és 2. mennyi lehetett volna, ha a képesítettek mindnyájan jelentkeznek és össze is írják őket. Az *első* kérdést illetően az összeírásokból merített adatokban nincs okunk kételkedni, a *második*, a „potenciális választópolgárságra” vonatkozó kérdés viszont olyan széles körű társadalom- és gazdaságtörténeti kutatást igényelne, amelyet csupán csak ebből a célból aligha végezhet el valaki még egyes választókerületekre vonatkozóan is. Szerencsére a városi jelentések egy része így is nyújt annyi, eddig kellően nem értékelt tájékoztatási pontot, hogy további feltételezéseket megkockáztathassunk.

A képviselőválasztók kerületenként és helyhatóságokkénti száma önmagában sokat nem mutat, annál többet árul el a lakosságon belüli arányoknak a tájegységekre is figyelemmel levő összehasonlítása, melyet az *1. sz. táblázat*om szemléltet.

A választóközönség összetételét objektív és szubjektív körülmények egyaránt befolyásolták. A helyi társadalmi-gazdasági-vagyoni viszonyok önmaguktól persze nem tükrözödhettek az összeírásokban. A helyi viszonyok külön-külön beható, ám nehezen általánosítható ismeretének hiányában alaptalan lenne minden ezzel kapcsolatos megállapítás, különösen pedig az összeírásokból az „alapokra”, a lakosság társadalmi összetételére, vagyonosságára való visszakövetkeztetés. Ezért csupán néhány, más adatoktól is támogatott megállapításra szorítkozhatom.

A megyéket illetően szembeötlő a Dunántúl és a Békés hozzáadásával vett Tisza—Maros köze közötti ellentmondás. Igen valószínűnek látszik, hogy az utóbbi tájegység választóinak alacsony számarányát részben az is okozhatta, hogy a nem úrbéres, majorsági jellegű kertészközségek lakói, noha vagyoni helyzetüket tekintve nem álltak rosszul, legfeljebb csak a 100 Ft biztos évi jövedelem igazolásával juthattak választójoghoz, ennek elfogadása pedig

²⁵ *Szeged története 2. 1686—1849.* Szerk. Farkas József. (Szeged 1985). 163. p. (E részt Kovács Zoltán írta.)

1. sz. táblázat
A megyei választói arányok 1848-ban

Vál. arány	I. Dunáninnen	II. Dunántúl	III. Duna—Tisza köze	IV. Tiszainnen	V. Tizsántúl	VI. Tisza—Ma- ros köze
10%		Baranya (10,22)				
9%				Bereg (9,05)	Kraszna (9,69) Ugocsa (9,11)	
8%		Veszprém (8,89) Somogy (8,57) Komárom (8,01)			Közép-Szolnok (8,65)	
					Szatmár (7,98)	
	Nógrád (7,94) Pozsony (7,64) Esztergom (7,55) Hont (7,24) Liptó (7,24)	Sopron (7,78)		Szepes (7,57) Ung (7,57)		
7%						
6%		Moson (6,81) Győr (6,68) Fejér (6,47)				
5%			Heves-Külső- Szolnok (5,39)	Sáros (5,78) Abaúj (5,50)	Bihar (5,70)	
4%						

3%	Hajdúkerület (3,29)	Temes (3,40) Krassó (3,11)
2%	Békés (2,62)	Csanád (2,76) Arad (2,73)
1%		Zaránd (1,08)

bizonytalan volt.²⁶ Mivel az összeírás nem hivatalból, hanem önkéntes jelentkezés alapján történt, az adott megye, város vagy kerület közhangulatától is függött, hogy a választók milyen számban jelentkeznek. Voltak megyék, ahol a társadalmi-politikai vezetést változtatlanul kezükben tartó nemességet képviselő összeírók nem is nagyon szorgalmazták, hogy a paraszti, esetleg egyszerre nemzetiségi választók nagyobb számban jelentkezzenek.

Több megye és város sajnálkozva írta meg az Országos Statisztikai Hivatalnak, hogy — mint Borsod fogalmazta — „*magát nagy rész nem jelentette*”,²⁷ az összeírások nem tükrözik a ténylegesen választóképes lakosság számát és arányát. Különösen nagy volt az összeírástól való tartózkodás a nemzetiségi vidékeken. A galántai és a bazini (Pozsony vm.) kerületben több (szlovák) község választói nem engedték magukat összeírni.²⁸ A főleg románok lakta Zaránd vármegye közönsége meg arról panaszkodott, hogy „a választóknak az összeírtaknál bizonyosabb számát” azért nem tudhatni, „mivel itt az úrbériségek rendezve nincsenek” és „a választói összeírások iránt köznép nagy ellenszenvvel viseltetett.”²⁹ Temes vármegye meg így panaszkodott: „a választásokra összeírtak száma megyénk egész választó képességű lakóinak mennyiségét nem képviseli azért, mivel a megyei lakosság nagyobb részét tevő oláh nép egyénei bizonyos balítéletek folytán csak gyéren írárták be magukat a választók közé”.³⁰ Jakab Mihály, Bihar vármegye levéltárnoka sajnálkozva írta: „a kimutatott számmennyiség [...] oly tökéletlen adat, mint honunk népességére vonatkozó s eddigelő használt minden más népszámlálási adatok: mert Bihar megye nemes és törvény által szavazati joggal felruházott polgár választói [...] 25 223 [helyesen: 24 223] számot jóval túlhaladnánk, ha együgyű s különösen oláhajkú lakosai, az összeírás alatt adóvetést, katonasíllítást vagy éppen földelvételel vélvén lappangani, az összeírás alól szándékosan kimaradtak s a segédadatokat is eltitkolni nem törekedtek volna; — innen következett azután az, hogy számos oláh falvak az összeírásnak részint tettelesen ellenszegülvén, részint erdőkre vonulván, a bizottmányok mást mint papot és jegyzőt be nem írhattak”.³¹

Nem csupán a nemzetiségi vidékek parasztsága volt azonban bizalmatlan, hanem az alföldi nagy mezővárosok lakossága is, melyekben a választók számaránya szintén átlagon

²⁶ *Csizmadia*, 98. p.; *Ruszoly*, 1978, 201—202. 205; Ruszoly József: *Választói összeírás és választási bíráskodás Magyarországon. 1848—1875*. Acta Jur. et Pol. Szeged. Tom. XXIII. Fasc. 15. (Szeged, 1980) (Martonyi-Emlékkönyv) 317. p.

²⁷ BAZmL, Borsod vm. áll. biz. jkv. 3067—1848. júl. 12.; OL OSH 388—1848.

²⁸ OL OSH 271—1848.

²⁹ OL OSH 270—1848.

³⁰ OL OSH 299—1848.

³¹ OL OSH 379—1848. Lásd még *Csizmadia*, 90—91. p.

aluli volt. Szerencsére e városok vezetői rendelkeztek olyan forrásokkal, amelyek alapján megírhatták az Országos Statisztikai Hivatalnak, hogy szerintük hány lakosnak kellett volna magát összeírtni. Noha ezek az adatok sem vehetők készpénznek, a választói összeírások hiányait nem csak jelzik, hanem igyekeznek azokat ki is pótolni. Adatainkat a 2. sz. táblázat foglalja össze.

2. sz. táblázat

A „potenciális” városi választók 1848-ban

Városok	Lehetsé- ges kép- viselővá- lasztók	Kimarad- tak	%	Lehetsé- ges városi választók	Kimarad- tak	%
Szentes	2 315	724	31,25	.	.	.
Jászberény	1 522	787	51,70	1 063	137	12,88
Békés	1 368	791	57,80	984	180	18,29
Szarvas	1 127	529	46,93	1 339	843	62,95
Szoboszló	1 517	744	49,04	.	.	.
Hadház	690	586	84,92	.	.	.
Vámospércs	118	92	77,96	.	.	.
Nánás	1 415	1 115	78,79	.	.	.
Dorog	756	300	39,68	.	.	.
Böszörmény	1 733	1 200	69,24	.	.	.
Nyíregyháza	1 418	790	55,71	1 105	654	59,18
Összesen:	15 372	7 919	51,51	7 396	2 228	30,12

Ha nem is ilyen nagy arányban, másutt is jeleznek a jelentések kimaradásokat, ezek száma Lőcsén 62 (32,57%), Győrben 183 (12,2%), Zilahon pedig 199 (22,11%) volt. Az aktivitás nagyfokú hiányára nem adtak magyarázatot, ám talán nem csak Szarvasra vonatkozik az a megállapítás, hogy a polgárok egyszerűen nem értették, miért is mérték a törvényhozók a kétfajta választójogot és a nemzetiségi tagságot három különböző mércével.³²

A városi helyhatósági választói minőséghez megkövetelt census, ha nem is sokkal, de magasabb volt az országgyűlésinél, amiből egyenesen következik, hogy az utóbbiakban meg kellett volna haladnia az előbbit. A valóságban ez sem volt ilyen automatikus, mint a 3. sz. táblázat is mutatja. (A hajdúvárosokat, ahol más census érvényesült, valamint a rendezett tanács nélküli Makót nem vettem fel ebbe az összehasonlításba.)

Két városban tehát teljesen megegyezett a választók két kategóriájának aránya, húszban az országgyűlési, tizennégyben viszont a helyhatósági választók voltak többen. Az előbbi magyarázatra nem szorul, az utóbbi viszont általánosságban csak azzal indokolható, hogy a polgárok érdekeltőbbek voltak saját, helyi vezetőik, városatyáik megválasztásában, mint a követválasztásban. Az is lehet, hogy a helyi pártcsoportosulások a többnyire még 1848 májusában megtartott helyi választásokon összemérvén erejüket, a kisebbségben maradt választók nem látták értelmét, hogy belemenjenek az újabb küzdelembe.

³² Csizmadia, 90. p.

3. sz. táblázat
Városi választói arányok 1848-ban

Város	Országgyűlési választók aránya (%)	Helyhatósági választók aránya (%)	Különbség %
Eger	11,04	5,30	5,74
Besztercebánya	17,33	12,91	4,42
Szentes	7,93	3,81	4,12
Bártfa	9,86	6,98	2,88
Zenta	8,78	6,15	2,63
Esztergom	13,83	11,85	1,98
Nagykőrös	11,55	9,90	1,65
Székesfehérvár	9,02	7,49	1,53
Pécs	8,06	7,14	0,92
Szalmárméti	8,40	7,51	0,89
Zombor	7,31	6,43	0,88
Felsőbánya	8,81	8,08	0,73
Szarvas	3,41	2,83	0,58
Körmöcz	8,74	8,19	0,55
Selmec- és Bélabánya	3,87	3,37	0,50
Komárom	4,08	3,74	0,34
Nagybecskerek	5,02	4,78	0,24
Pest	5,37	5,16	0,21
Zilah	7,44	7,26	0,18
Arad	6,87	6,84	0,03
Fiume	3,65	3,65	0,00
Kőszeg	12,79	12,79	0,00
Kunhalas	4,93	4,88	—0,05
Nyiregyháza	3,67	3,82	—0,15
Szokolca	12,60	12,88	—0,28
Pozsony	3,11	3,39	—0,28
Holdmezővásárhely	3,34	4,22	—0,88
Pápa	4,25	5,20	—0,95
Szeged	2,73	3,81	—1,08
Kassa	4,79	5,87	—1,08
Váradolaszi	7,38	8,66	—1,28
Békés	3,34	4,65	—1,31
Rimaszombat	2,96	4,38	—1,42
Jászberény	4,00	5,79	—1,79
Sopron	5,01	7,64	—2,63
Győr	4,45	7,65	—3,20

Csizmadia Andor a választók mérsékeltbb érdeklődésének egyik jeleként értékeli azt is, hogy viszonylag kicsiny volt azok száma, akiket — noha jelentkeztek — az összeíró, küldöttség csupán az elutasítottak névsorába vett föl, esetleg reklamáció folytán a központi

választmány törölte őket a választók közül.³³ Erre vallanak a statisztikai jelentésekből merített, a 4. sz. táblázatban összesített adataink is.

A megyék közül Abaújban és Ugocsában, a városok közül pedig Breznóbányán volt jelentősebb számú és arányú visszautasított polgár.

4. sz. táblázat

Visszautasított polgárok 1848-ban

Megye	Országgyűlési választók	Visszautasítottak	%
Esztergom vm.	4 011	40	0,90
Fejér vm.	10 490	173	1,64
Moson vm.	4 215	6	0,14
Abaúj vm.	9 644	558	5,78
Sáros vm.	11 446	148	1,29
Békés vm.	2 095	18	2,29
Ugocsa vm.	4 581	288	6,28
Krassó vm.	6 821	165	2,41
Összesen:	53 323	1 396	2,61
Modor	427	14	3,2
Breznóbánya	689	255	37,01
Ó-Zólyom	309	10	3,23
Összesen:	1 425	279	19,57

Mivel Fényes Elek rendelkezésére a választóközönség census szerinti tagolódásáról nem érdeklődött, ezt a választók általában nem is tartalmazták. Így is érdekes Nógrád vármegye választóinak bontása,³⁴ mely az új képesség és a régi nemesi jogon való fölvételt külön is föltüntette. Emegyében — mint az 5. sz. táblázat mutatja — elég magas, 28,87% volt a nemes választók aránya, szemben Csanáddal, ahol 1848-ban a választóközönségnek csak 8%-át alkották, ami persze így is nagyobb súlyt kölcsönzött nekik, mint a lakosságon belüli szám-arányuk.³⁵

8. A 6. sz. táblázat tartalmazza az összeírt választóknak a választásokban való részvételét mutató megyei és városi adatokat is, ezek azonban egyelőre csupán önmagukban érdekesek; s bár jól egészítik ki Csizmadia Andornak a választási jegyzőkönyvekből vett adatait, a választók országos aktivitására aligha lehetne belőlük általánosítható következtetéseket levonni. Így is jó tudni pl., hogy a szalontai (Bihar vm.) kerületben a választóknak főként a vidéki, román nemzetiségű kisebbsége (38,68%) vett részt a szavazásban, s döntötte el a mandátum sorát Toperczer Ödön javára Arany Jánossal szemben. A szavazási sorrend és némi elnöki mesterkedés következményeként a 950 szalontai voksolótól mindössze 16-án

³³ Csizmadia, 101. p.

³⁴ OL OSH 266—1848.

³⁵ OSH 266—1848.; *Ruszoly*, 1978. 204. p.

5. sz. táblázat
Nemes választók Nógrádban 1848-ban

Választókerület	Választók	Régi jogú	%
Balassagyarmat	1 930	553	28,65
Fülek	3 241	504	13,48
Losonc	3 077	415	15,55
Nógrád	2 172	480	33,04
Ecseg	2 424	684	28,21
Szécsény	2 418	799	22,09
Összesen:	11 827	3 415	28,87

éltek a „legszebb jogukkal”.³⁶ A városi helyhatósági — közgyűlési képviselői és tisztújítási — választások, különösen a nagyobb városokban több napig tartottak, mi sem volt természetesebb mint az, hogy az első napon — a polgármester, esetleg a városbíró és a tanácsnokok választásában — viszonylag sokan részt vettek, az utolsón viszont, amikor már a kisebb tisztviselők kerültek sorra, már kevesen érdeklődtek. Táblázatunk a legnagyobb és a legkisebb választói részvételt, ha volt rá adat, egyaránt tartalmazza.

10. A választók országos arányait illetően az 6. sz. táblázat országgyűlési választói adatait összegezve a következő eredményre jutunk.

a) A megyei és szabadkerületi választók számaránya, ide nem számítva azon megyék választóit, amelyekből az összeírásokra csak egyes városokat illető töredékes adataink vannak:

$$\frac{295\,495 \text{ választó}}{4\,588\,429 \text{ lakos}} = 6,44\%.$$

b) A képviselőválasztás szempontjából önálló — a táblázatban *dőlt betűsen* szedett — városok választóinak számaránya; ide nem számítva az a) pontban már a Hajdúkerület révén figyelembe vett Böszörményt és a Csanádhoz kapcsolt Makót:

$$\frac{35\,946}{610\,645} = 5,88\%$$

c) Azon önálló képviseleti joggal nem rendelkező városokban — ide értve Zilahot is —, melynek adatai megyei összesítésekben *nem* szerepelhetnek, mivel az anyagban az adott megyék teljes választói statisztikája nincs meg, a választói számarány:

$$\frac{7\,862 \text{ választó}}{90\,648 \text{ lakos}} = 8,67\%.$$

Ha valamennyi, tehát a megyei összesítésekben is szereplő, nem önálló város adatait együtt vesszük, akkor ez a számarány még magasabb:

$$\frac{11\,903 \text{ választó}}{133\,304 \text{ lakos}} = 8,92\%.$$

³⁶ Csizmadia, 113—114.; 132—135. p.

Ad a—c) Az országgyűlési képviselőválasztóknak az Országos Statisztikai Hivatalnak egy *a)* megyékre, *b)* az önálló városokra, *c)* a megyéknél figyelembe nem vett, ám hozzájuk tartozó kisvárosokra vonatkozó, így az ország ismert választókerületeit illető adatait összegezve az eredmény a következő:

$$\frac{339\,303 \text{ választó}}{5\,289\,723 \text{ lakos}} = 6,41\%.$$

Ad b) és *d)* Az önálló és a nem önálló városok együttes képviseleti aránya, amely közelíti a megyékét, szabadkerületekét (*a)*), ámbár egyesek adatai már abban is számításba vannak véve, így ez az összehasonlítás torzít, ezt mutatja:

$$\frac{47\,849}{743\,949} = 6,43\%.$$

A városi helyhatósági választók aránya:

e) az önálló országgyűlési képviselettel rendelkező városokban Makót és Böszörményt be nem számítva:

$$\frac{31\,388 \text{ választó}}{570\,106 \text{ lakos}} = 5,50\%;$$

f) a többi városban, Makót a rendezett tanács hiánya miatt nem számítva, a hajdúvárosokat viszont fölvéve:

$$\frac{23\,254 \text{ választó}}{195\,853 \text{ lakos}} = 11,87\%.$$

Ad e—f) Az Országos Statisztikai Hivatal adataiból ismert városi helyhatósági választók együttes aránya:

$$\frac{54\,642 \text{ választó}}{765\,959 \text{ lakos}} = 7,13\%.$$

Végül is mit mutatnak ezek az arányok?

(1) A megyék és szabadkerületek országgyűlési választókerületeiben aránylag több volt a választó (6,44%), mint az önálló képviseleti jogosultsággal rendelkező városokban (5,88%).

(2) Még nagyobb a különbség a megyékbe, szabad kerületekbe tagolt kisebb városok (8,67%; 8,92%) és az önálló választási jogosultsággal fölruházott nagyobb városok (5,88%) között; a helyhatósági választók körében ez az olló még inkább kinyílt (11,87%; 5,50%).

(3) Az országgyűlési képviselőválasztók (6,41%) és a városi helyhatósági választók (7,13%) országos aránya közötti különbség éppen ellenkezőjét mutatja, mint ami pusztán a censusok alapján várható lenne.

E kiszámított tényleges arányok magyarázata további részletkutatásokat igényel, így — kerülvén a föltételezéseket — nyitva hagyom a támadható kérdések megválaszolását. Az összeírásoktól való tartózkodásról fentebb már szoltam, a városi választók csökkenő aktivitását is magyaráztam. A „kisvárosok előretörése” különösen elgondolkodtató. Talán eleve liberálisabban értelmezték itt a censusokat, különösen a városi ház értékét? Alighanem.

Eredményeim az arányok kis nagyságrendjére figyelemmel lényegesen eltérnek a Csizmadia Andor által számítottaktól, míg ugyanis ő a megyékre és szabad kerületekre 6,08%-ot,

a városokra 6,06%-ot, országos átlagban pedig 6,07%-ot számít³⁷, magam a megyéket és szabad kerületeket illetően 6,44%-ot, a városokra vonatkozóan 6,43%-ot, országosan pedig 6,41%-ot számítottam ki. (Az országos átlag azért kisebb a vártnál, mert a 6,43%-os városi arány azokat a városokat is átfogja, amelyeket — a kétszeres számbavételt elkerülendő — itt nem vettem figyelembe.)

Végül is a 6,07% és a 6,41%-os választási arány között 0,34% a különbség, ami az adatok „megtisztításának”, különösen annak tudható be, hogy a megyei lakossági számokból levontam mindazon szabad királyi város és rendezett tanácsú város lakosságának számát, amelyek választói önálló követküldési jogot kaptak. Tehát e szerint az 1848. V. tc. alapján hazánk lakosságának mintegy 6,5%-a nyert választójogot. Újabb levéltári kutatások egy-két tizednyi %-kal módosíthatják ezt az arányt, többel azonban aligha.

Amint fentebb részletesebben utaltam rá, a potenciális választók száma nagyobb lehetett az összeírtaknál; hogy pontosan mennyivel, erre a teljességre vonatkozó adataink nincsenek. Felesleges is minden találgatás, hiszen ha a lehetségesnél kevesebb is volt az összeírt választó, arányszámuk annyira nem torzíthat, mivel a jobbára Fényes Elek *Magyarország leírása* (Pest, 1847.) c. művéből merített lakossági adatok, amint néhány példa is mutatja, az 1830-as évek végéről, a 40-es évek első feléről származván az 1848-inál kisebb lakosság-számot tüntetnek fel. Amit tehát nyerhetnénk a vámon — az össze nem írt választók hozzávetőleges becslésével —, könnyen elveszíthetnénk a réven: a lakosság-szám ugyancsak becsült megemelésével. Ha pedig ez így van, jobb, ha e biztosabb alapokon megmaradva a mintegy 6,5%-ot tekintjük a hazai — Erdélyen kívül vett — választói aránynak. Számításaim tehát a Horváth Róbert Fényes-tanulmányában szereplő két arányszám: a 6,5% és a 7,1% közül az elsőt támaszthatják alá.³⁸

Kérdés, hogy sok volt-e ez, vagy kevés. Nem volt sok, ám ha figyelembe vesszük, hogy 1848 ideiglenesnek számító törvényei csak az első lépést jelentették a népképviselői terén, akkor ez kezdetnek nem is volt kevés. Csak a folytatás maradt el 1918/19-ig.

Az 1848-i állapot szerint Nagy-Britanniában a választók 7,14%-ot, Belgiumban 1,8%-ot, az általános férfi választójogot frissen bevezető Franciaországban viszont 23,14%-ot képviseltek a lakosságon belül.³⁹ Mivel az általános választójog bevezetése nálunk csak kevés demokratában merülhetett fel, így biztosan mondható, hogy választójogunk akkor megfelelt nem csak az éppen csak kialakuló társadalmi rendnek, hanem egyszersmind európai színvonalú is volt.

A Magyar Tudományos Akadémia statisztikai bizottsága és a választási statisztika az 1860-as években

II. A Magyar Tudományos Akadémia philosophiai, törvény- és történettudományi osztályának 1860. május 7-i ülésén, amelyen Kubinyi Ferenc elnökölt, Csengery Antal rendes tag a sikeresen működő történelmi bizottság példájára egy statisztikai bizottság föllállítását javasolta. Abból az óhajból indult ki, hogy „az Akadémia nem csak hazánk múltjának, hanem jelen viszonyainak nyomozására is terjessze ki munkásságát”. E célból alakítson egy „központot”, amely által „hazánk népességi, ipari és gazdasági, műveltségi

³⁷ Csizmadia, 329. p.

³⁸ Horváth, 1957, 20. p. A Beér Jánostól (Jogtudományi Közöny, 1949) eredő 7,1%-ot vette át Bachmann, Gerhard: *Ungarn* c. cikke is; in: *Die Wahl der Parlamente und anderer Staatsorgane. Ein Handbuch.* Herausgegeben von Sternberger, Dolf und Vogel, Bernhard. Redaktion von Nohlen, Dieter. Band I. Europa (West-/Berlin, 1969) 1395. p. (= *Die Wahl der Parlamente*).

³⁹ Nohlen, Dieter—Opiehl, Heidemarie: *Belgien*; Medzeg, Gisela—Nohlen, Dieter: *Frankreich*; Nuscheler, Franz: *Grossbritannien*. In: *Die Wahl der Parlamente*. 105., 514., 632. p.

viszonyait, pénzügyi és egyéb intézeteit, egyesületeit stb. illető adatok egybe folyjanak, rendeztessenek, s kellő bírálat után külön füzetekben, közre bocsáttassanak". A statisztikának mint a politika, a közigazgatás és a nemzetgazdaság segédtudományának jelentőségét bővebben nem részletezve figyelmeztette az Akadémiát: „a hazai statistica egybe állítását oly kevéssé végezheti idegen kéz, mint a hazai történetünk megírását. A számokkal még könnyebb visszaélni, mint az adatokkal; s ha rossz akaratot nem teszünk is fel, a számok, a helyi hazai körülmények részletes, alapos ismerete nélkül többnyire érthetetlenek, sokszor merőben félrevezető adatok." Ideje tehát a *honismeret* érdekében is a többi állandó bizottság mellé egy statisztikait is alakítani, amely „a hazai viszonyainkra vonatkozó adatokat részint az Akadémia tagjai által, részint a hazában szerte lakó szakértők által gyűjtse, az egyházi és világi hatóságok s a hazai egyesületek és intézetek közreműködését is fölkerve erre a célra". Indítványa „közhelyesléssel találkozva" az osztály előkészítő bizottságot küldött ki Korizmicz László tiszteleti, Csengery Antal rendes tag, valamint Galgóczy Károly, Konek Sándor és Lónyay Menyhért levelező tagok személyében.⁴⁰

Az osztály május 21-i ülésén a Korizmicz László elnök és Csengery Antal jegyző által előterjesztett javaslat az előbbi indítvánnyal egybehangzóan jelölte meg a bizottság főfeladatait: „gyűjteni, rendezni, megbírálni más államok adataival is egybevetve feldolgozni [és publikálni] minden nemű statisztikai adatot". Az anyaggyűjtést „az Akadémia tekintélye által támogatva" a kormány, az egyházi és világi hatóságok, testületek, egyesületek és intézetek, sőt magánosok révén kívánta megszervezni, kilátásba helyezve, hogy tagjai szükség esetén a helyszínre is utaznak. Különösen hangsúlyozta a javaslat a külfölddel való kapcsolatot, amelyet elsősorban a statisztikai társulatokkal és intézetekkel való kiadványcsere révén kívánt elérni. A bizottság tervezett füzetei ezt a célt is szolgálták. A költségeket az Akadémia igazgatótanácstól, illetve elnökségétől kérték biztosítani. Az osztály mindezt elfogadva választotta meg az *állandó statisztikai bizottságot*, amely gr. Dessewffy Emil elnökle, Korizmicz László helyettes elnöksége mellett Csengery Antal rendes tagból, valamint Galgóczy Károly, Hunfalvy János, Konek Sándor és Lónyay Menyhért levelező tagokból állt. Az 1848/49-i Országos Statisztikai Hivatallal való személyi folytonosságot csupán Galgóczy Károly képviselte, noha még Fényes Elek is élt, őt azonban az önkényuralom alatti kompromittáló viselkedése miatt mellőzték.⁴¹

Az Akadémia 1860. október 12-i közgyűlésén Toldy Ferenc titkár már a bizottság működésének kezdeteiről, „külön közlőnye" közeli kiadásáról adott tájékoztatást.⁴² Ez Statisztikai Közlemények címmel 1861-ben meg is indult, első számában a bizottmánynak Kautz Gyulával és Weninger Vincével való kibővítését is hírül adta.⁴³

Nem lehet célom a magyar statisztikatörténet hőskorának, benne még az 1873-ban is fennálló⁴⁴ statisztikai bizottság tevékenységének a statisztika tudománya által lényegében eddig is számon tartott időszakának a bemutatása, a bizottmány homályban maradt választási statisztikai tevékenységéről azonban bővebben kell szólnom.⁴⁵

⁴⁰ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, Régi Akadémiai Levéltár [= RAL], Kisgyűlési jegyzőkönyvek, 1861. május 7. (21. ülés, 140. napirendi pont).

⁴¹ Uo. 1861. május 21. (23. ül., 159. np.)

⁴² A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei (= Évk.) X. k. (1860—1863) (Bp., 1876) 11. p.

⁴³ Statisztikai Közlemények I. k. (Pest, 1861)

⁴⁴ Évk. XI. k. (1873—1875) 13. p.

⁴⁵ Keleti Károly: *A hivatalos statisztika Magyarországon*. Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények VI. k. (Pest, 1869) 161—265. p., különösen 161—170. p.; Bokor Gusztáv: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete*. (Bp., 1896) 9—13. p.; Thirring Gusztáv: *Akadémiánk és a hazai statisztika* (Bp., 1927) 22—37. p.; Horváth, 1957, 22. p. A Statisztikatörténeti Szakcsoport ülésein elhangzott előadások (1963—1982) (Bp. 1982.) 8. p. — Kevessey Zoltán: *A Magyar Tudományos Akadémia 1860-as Statisztikai Bizottsága.*; Cseh-Szombathy László: *A IV. Statisztikatörténeti Vándorülés Szegeden*. Statisztikai Szemle 1966. 10. sz. 1026—1030. p.

A Statisztikai Közlemények első kötetében közzétett jegyzőkönyvkivonat arról tudósít, hogy február 25-i ülésén „Csengery Antal indítványozá, hogy a megyei hatóságok fölkéréssenek a folyamatban lévő követválasztások végett tett összeírások alkalmával felmerült adatok beküldésére”, mi több: azt is bejelentette, hogy „elkészültek az illető körlevelek és rovatos táblák, s azonnal ki is küldettek”.⁴⁶

Az Emich Gusztáv „akadémiai nyomdász” által nyomtatott körirat, amelyet az Akadémia másodelnöke küldött meg a törvényhatóságoknak és más, képviselőválasztásban önálló városnak, betűhíven így szól:

Tekintetes Miskolc város közönségének

A magyar tud. Akadémia statisztikai bizottságának célja, az összes adatokat, melyek édes hazánknak állami és társadalmi viszonyaira vonatkoznak, egybegyűjteni és feldolgozni, s ez által országunk és nemzetünk kimerítő és alapos statisztikájához az anyagot megszerezni s előkészíteni. Jelenben a tisztelt törvényhatóságok országosra a követválasztási munkálatokkal s különösen a választóknak törvény-rendelte összeírásával foglalkoznak. Ez összeírás alkalmával többrendbeli adatok jutnak köztudomásra, melyek a statistika szempontjából is érdekesek, melyeknek egybegyűjtése s összeállítása tehát a magyar Akadémia stat. bizottsága teendőihez tartozik. A törvény rendeli, hogy a hatóságok területei, mennyiben azok egynél több követet választanak, megannyi választókerületre osztassanak fel. Érdekes adat már ez is, hogy hány községből és népes pusztából alakítottak minden egyes választókerület. Ennek közlésén kívül arra kérjük a t. hatóságokat, szíveskedjenek sommásan kitenni, hány választó iratta be magát általán véve s hányan vettek tetteleg részt a követválasztásban; azután mikép oszlanak fel az egyes kerületek választói a törvény által felállított osztályokhoz képest, vagyis hány választó tartozik a nemes, értelmiségi, iparos és volt urbéres osztályokhoz minden egyes kerületben. Mindezen adatok bejegyzésére az ide mellékelt táblázatokat készítettük el, kérjük tehát a t. hatóságokat, méltóztatassanak azokat, a mennyiben a körükben működött központi bizottmányok munkálatai nyomán lehetséges, minden egyes választókerület szerint betölteni s azután a magyar tud. Akadémia titkárnak, Toldi Ferencz úrnak át küldeni.

Kelt Pesten 1861. március 1.

A tek. városi közönség

alázatos szolgálja

B. Eötvös József

a magyar t. Akadémia másodelnöke⁴⁷

Az akadémiai iktatókönyv tanúsága szerint a köriratra 1861. március 18. és november 27. között 51 válasz érkezett, 29 városi és 22 megyei.⁴⁸ Az 1861 őszén bekövetkezett politikai változás nem tette ajánlatossá a hiányosságukkal együtt is feltehetően érdekes válaszok

⁴⁶ Statisztikai Közlemények I. k. 293—294. p.

⁴⁷ BAZmL, Miskolc tan. ir. és jkv. 66—1861. április 11.; a *dőlt betűs* szövegrész kézírás. Lásd még: BAZmL, Borsod vm. biz. ir. 484—1861. (érkezett március 12-én, felolvasatott 16-án); 1910—1861. augusztus 8-i ir. és jkv. Lévy József és Majthényi Dezső jelenti: „a rovatos minta szerint” kért adatokat elküldték. CsmL, Szeged tan. jkv. 1339/1156—1861. március 12.; Csanád vm. áll. biz. jkv. és ir. 472—1861. ápr. 3.

⁴⁸ A válaszok érkezési sorrendben (zárójelben az iktatókönyvi szám): 1861. márc. 18-án Győr (127.); Kőrmöcs (128.), Gyöngyös (140.); 24-én (?) bánya; 26-án Gyula (144.), Szepes vm. (145.); ápr. 4-én Türocz vm. (172.); 7-én Selmec (173.), Békés (174.); 8-án Arad (176.), Bars vm. (177.); 11-én Szentcs (186.); 12-én Gömör-Kishont vm. (191.); 15-én Arad vm. (197.); 17-én Szabadka (206.), Hódmezővásárhely (207.); 21-én Zenta (208.); 22-én Kővár vidéke (212.), Cegléd (213.); 25-én Győr vm. (217.); 27-én Pozsony vm. (224.), Becskerek (226.); 29-én Nógrád vm. (230.); máj. 6-án Sopron (244.), Kassa (245.), Sáros vm. (246.), Nagykőrös (247.); 8-án Pécs (248.), Szatmárnémeti (249.); 13-án Tolna vm. (254.); 20-án Nyitra vm. (263.), Somogy vm. (270.); 21-én Kiskunfélegyháza (272.); 27-én Ugocsa vm. (284.); jún. 6-án Csanád vm. (308.); 14-én Közép-Szolnok vm. (329.); júl. 6-án Kraszná vm. (459.); 11-én Kikinda (463.), Borsod vm. (466.); 14-én Pozsony (471.); 16-án Makó (482.); 19-én Szeged (484.); 21-én Temes vm. (489.); 28-án Eger (503.), Bihar vm. (507.); aug. 3-án Miskolc (517.); 14-én Debrecen (535.); szept. 4-én Újvidék (556.); 20-án Győr (másodszor, 572.); okt. 24-én Bereg vm. (615.); nov. 27-én Torontál vm. (676.).

értékelését, közzétételét. Maga az anyag valószínűleg a bizottság valamelyik tagjánál, talán az 1848-ban is hasonló kérdéssel foglalatoskodó Galgóczy Károlynál, maradhatott. A legszorgosabb kutatás alapján sem jutottam nyomára. Valószínűleg elpusztult az idők viharában. Kár érte.

Mivel a hatóságok feltehetően a rendelkezésükre bocsátott rovatos táblázatot küldték vissza, kitöltve, így a jelentések fogalmazványainak a megyei és városi levéltári anyagban való föl kutatása, amire szintén tettem kísérletet, aligha járna eredménnyel. A számítási hibák miatt használhatatlan miskolci választ nem tekintve egyedül a mintaszerűen eljáró Csanád vármegye tartotta vissza az egyik példányt, melyet 7—9. sz. táblázatokként mintegy statisztikatörténeti emlékként is lényegileg eredeti alakjában közlök.⁴⁹

6. 1865 őszén az idők jobbra fordultával a statisztikai bizottságot ismét foglalkoztatta a választási statisztika ügye; „*Sok tekintetben érdekesnek és kíváncsnak tartván, hogy a választók jelenleg országszerte folyamatban levő összeírásának eredményei köztudomásra jussanak*”, akadémiai osztályához fordult, amely 1865. november 13-i ülésén el is fogadta a Helytartótanácsnak ez ügyben való megkeresésére tett indítványt.⁵⁰ A Magyar Tudományos Akadémia levélpapírján írt, 533/1865. számú kérelem,⁵¹ amelyben nagy költőnknek, az akkori akadémiai titoknak egyik hivatali iratát is vélem fölfedezni, betűhíven így szölt:

Nagyméltóságu
Magyar Királyi Helytartó Tanács!

A M. Tudom. Akadémia folyó évi nov 13-án tartott ülésében, statisztikai bizottsága részéről indítvány tétel, mely szerint e bizottság sok tekintetben érdekesnek és kíváncsnak tartván, hogy a választók jelenleg országszerte folyamatban levő és bevégzett összeírásainak eredményei köztudomásra jussanak, az Akadémia ez adatok közléséért a Nagy Méltóságu Magyar Királyi Helytartó Tanácshoz folyamodnék.

Mely indítványt az Akadémia magáévá tévén, ezennel alázatosan esedezik a Nagyméltóságu Magyar Királyi Helytartó Tanácshoz, méltóztassék az e tárgyra vonatkozó adatokat, tudományos felhasználás végett, az Akadémia rendelkezésére bocsátani.

Kelt a M. Tudom. Akadémia 1865. nov. 13-án tartott üléséből
A Nagyméltóságu Magyar Királyi Helytartó Tanácsnak

B. Eötvös József
másod elnök

alázatos szolgáló
Arany János
titkoknok

Keleti Károly a magyarországi választásokról 1866. február 5-én készített statisztikát 13-án vette át; az irat később visszakerült eredeti helyére, sőt hozzacsatolták az 1539—1866. sz. erdélyi főkormányshéki választói statisztikát is, amely a censusok szerinti bontást nem tartalmazza oly mélységben, mint a helytartótanácsé, ám a nemzetiségek szerinti tagolást igen, így a maga nemében példátlan összeállítást nyújt az 1866. évi, az anyaországinál kissé később megejtett erdélyrészi választásokra összeírt választókról. Közléséről, ámbár erre előkészítettem, e helyütt terjedelmi okokból le kell mondanom.

Keleti nem tartotta fiókjában a rendelkezésére bocsátott, a választók számát megyei, városi és választókerületi bontásban, censusok szerint tagolva megküldött anyagot, hanem *Statisztikai kimutatása a magyar országgyűlés érdekében 1865-ik évben össze írt választóknak* címmel a statisztikai bizottság immáron Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények c.

⁴⁹ CsmL, Csanád vm. áll. biz. ir. 1005—1861. június 1. Vö. *Ruszoly*, 1978, 253—254.

⁵⁰ RAL, Kisgyűlési jegyzőkönyvek, 1865. november 13. (31. ül. 271. np.)

⁵¹ Országos Levéltár, Helytartótanácsi levéltár 1865-II-15-91848. Érkezett 1865. november 26-án; a válasz 1866. február 2-án kelt, kiadott 13-án. Az iratborítékon följegyzés: *Árvettem, Keleti 13. 2. 68 [66]. Az akadémiai iraton az aláírások saját kezűek; az iktatószámot is Arany János jegyezte rá.*

FÜGGELÉK

6. sz. táblázat
Az 1848. évi töredékes választást statisztika

A) Tájéegység Törvényhatóság Vk. sz. Választókerület Kisváros	B) Lakosság		C) Országgyűlési								D) Városi helyhatósági			
	a) megye	b) város	választók				szavazók				a) választók		b) szavazók	
			a) megye		b) város				b) város					
			szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1. Dunáninnen		5 052			442	8,74					8,19	414		
6. Kőrmöcs														
Esztérgom vm.			1 934											
7. Táth			2 077											
8. Kébölkút			4 011	7,55										
Ö.:	53 112		4 011											
9. Esztérgom		8 236	1 585	13,83							11,85	976		
Hont vm.	11 454													
11. Németi														
Bakabánya		3 101			362	11,67					14,48	436		
13. Selmec- és Bélabánya		20 620			798	3,87			82,95	662	3,37	695		
Liptó vm.			2 125											
14. Liptószentmiklós			3 419											
15. Rózsahegy			5 544	7,24										
Nógrád	76 548													
16. Balassagyarmat			1 930											
17. Fülek			3 241											
18. Losonc			3 077											
19. Nógrád			2 172											
20. Ecség			2 424											
21. Szécsény			2 418											
	192 128		15 262	7,94										
Nyitra vm.														
27. Szakolca		6 852			864	12,60			95,60	826	12,88	883	680	77,00
Szakolca														
Pozsony vm.			2 482				1468	51,77						
33. Bazin					490	10,12					10,12	490		
Bazin		4 841			654	14,02					9,15	427		
Modor		4 662					2539	65,28						
34. Szerdahely			3 889				1626	70,69						
35. Galántha			2 300											
36. Stomfa			1 691		706									
37. Nagyszombat			2 601				1468	56,43						
Nagyszombat		11 892				5,93					5,48	652		
38. Somorja			2 455											
39. Szempc			2 560				2020	78,90						
40. Szentgyörgy			1 725		380								294	79,45
Szentgyörgy		3 355				11,32			10,52	40	11,02	370	126	34,05
Ö.:	257 793		19 703	7,64										
41. Pozsony I.					490					284			1000	87,09
42. Pozsony II.					670					255			600	47,50
Ö.:		37 255			1 160	3,11			46,46	539	3,39	1 263		

[illegible]

A) Tájegység Törvényhatóság Vlk. sz. Választókerület Kisváros	B) Lakosság		C) Országgyűlési								D) Városi helyhatósági			
	a) megye	b) város	választók				szavazók				a) választók		b) szavazók	
					b) város		a) megye		b) város					
			szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Ö.: Sopron vm.	231 359		19 843	8,57			2345	71,93						
90. Csorna			3 260				1778	80,34						
91. Kapuvár			2 213				505	23,22						
92. Kismarton			2 174								357	11,47	257	71,98
Kismarton		3 111			241	7,74					183	15,25	170	92,89
Ruszt		1 200			121	10,80								
93. Lővő			2 677											
94. Nyék			2 483											
95. Nagymarton			2 018											
Ö.: Sopron	195 029		15 185	7,78							1146	7,64		
96. Sopron		14 987			752	5,01								
Vas vm.														
106. Kőszeg		6 823			873	79,12					873	12,79	760	87,05
Kőszeg														
Veszprém vm.														
113. Enying			2 490											
114. Nagyvácsány			3 051											
115. Somlóvásárhely			3 836											
116. Ugod			2 700											
117. Veszprém			2 731			3								
118. Zirc			2 073											
Ö.: Pápa	189 843		16 881	8,89							842	5,20		
119. Pápa		16 183			689	4,25								
III. Duna—Tisza-köze														
144. Zenta		14 877			1 308	8,78			324	24,77	915	6,15		
145. Zombor		22 886			1 673	7,31			779	46,56	1 472	6,43	1164	79,07
149. Holdmezővásárhely		36 733			1 227	3,34			749	61,04	1 551	4,22		
150. Szeged I.					571						523			
Palánk											504			
Felsőváros														
151. Szeged II.					865					3	262			
Rókus											720			
Alsóváros											2 009	3,81		
Ö.: Szentes		52 593			1 436	2,73								
152. Szentes		20 060			1 591	7,93			905	56,88				
Heves—Külső-														
Szolnok vm.														
154—														
157.														
160—														
162. Ö.: Eger	261 933		14 131	5,39							990	5,30		
168. Eger		18 675			2 062	11,04					1 063	5,79		
156. Jászberény		18 343			735	4,00			1083	72,10				
167. Kunfélegyháza		17 261			1 502	8,70					686	4,88		
168. Kunhalas		14 050			694	4,93								

Pesi													
182. I. Belodros				1 997						1 901	13,91	1 208	63,54
183. II. Lipótudros				779						741	7,00	549	74,08
184. III. Terézudros				1 111						1 072	3,17	795	74,16
185. IV. Józsefudros				1 068						1 041	5,93	842	80,88
186. V. Ferencudros				457						446	5,38	446	100,00
Ö.: .	3	100 617		5 412	5,37				5 201	5,16	3 769	72,46	
187. Cegléd		15 136		772	5,10			248	32,12				
190. Nagykőrös		18 755		2 167	11,55			1143	52,74	1 857	9,90	1 215	65,42
IV. Tiszainnen													
Abaúj vm.													
193. Gönc			1 945										
194. Nagyida			1 831										
195. Szepesi			2 230										
196. Szikszó			1 938										
197. Felsőmikola			1 700										
Ö.: .	175 050		9 644	5,50								613	76,33
198. Kassa		13 672		656	4,79			396	60,36	803	5,87	198	24,65
Bereg vm.													
199—													
202. Ö.: .	125 962		11 410	9,05							3		
Gömör—Kishont vm.													
215. Rimaszombat		8 133		241	2,96					357	4,38	257	71,98
Rimaszombat													
Sáros vm.													
217—													
222. Ö.: .	197 878		11 446	5,78									
217. Bártfa													
Bártfa		4 796		473	9,86								
218. Alsótárczai													
Eperjes		9 947								695	6,98		
Szepes vm.													
225. Késmárk										365	8,31		
Késmárk		4 391											
226. Lőcse										484 ³	8,62		
Lőcse		5 611		421	7,50								
Szepesi XVI koronaváros kerülete		30 477		3 147	10,32			2566	81,53	3 284	10,77	2741	83,46
Ung vm.													
229. Szerednye			2 567										
230. Kapos			2 049										
231. Szobráncz			1 934										
232. Ungvár			2 232										
Ö.: .	115 997		8 782	7,57									
V. Tiszántúl													
Békés vm.													
241. Gyoma			1 241										
242. Orosháza			854										
Ö.: .	79 687		2 095	2,62									
243. Békés		17 262		577	3,34			367	53,60	804	4,65		
246. Szarvas		17 504		598	3,41					496	2,83		

A) Tájégség Törvényhatóság Vk. sz. Választókerület Kisváros	B) Lakosság		C) Országgyűlési								D) Városi helyhatósági			
	a) megye	b) város	választók				szavazók				a) választók		b) szavazók	
			a) megye		b) város		a) megye		b) város					
			szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
249. Berettyóújfalu			1 729				604	34,93						
250. Bihar			3 166				815	25,74						
251. Magyarcséke			583				815	25,74						
252. Élesd			2 597				494	84,73						
253. Hosszúpályi			2 096				1560	60,06						
254. Mergita			2 704				1683	80,29						
255. Szalonta			2 099				1264	46,74						
256. Székelyhíd			3 184				812	38,68						
257. Tenke			1 050											
258. Ugra			1 887											
Ö.: 424 370			24 223	5,70			1476	77,74						
259. Nagyváradi Váradolaszi Hajdúkerület		7 422			548	7,38					643	8,66		
263. Szoboszló		14 449	773	5,34							2 437	16,86		
Hadház		5 131	104	2,02							1 125	21,92		
Vámospércs		2 833	26	0,91			3				523	18,46		
Ö.: 22 413		903	4,02				874	96,78						
264. Nánás		12 334	300	2,43							2 002	16,23		
Dorog		7 529	456	6,05							1 201	15,95		
Ö.: 19 863		756	3,80				756	100,00						
265. Bőszörmény		17 024	533	3,13			372	69,79			2 796	16,42		
Ö.: 66 521		2 192	3,29		628	3,67	2002	91,33			10 084	15,15		
272. Nyíregyháza Szatmár vm.		17 094									654	3,82		
279—														
285. Ö.: 233 288			18 628	7,98										
284. Nagybánya Felsőbánya		4 414			389	8,81					357	8,08	290	81,23
286. Szatmárnémeti Közép-Szolnok vm.		14 446			1 214	8,40					1 086	7,51	378 923	34,80 84,99
288. Szilágycseh			3 567											
289. Tasnád			2 254											
290. Zsibó			1 658											
Ö.: 86 400			7 479	8,65										
Kraszna vm.			D											
291. Szilágysomlyó			1 884				1352							
292. Kraszna			2 304				1467							
Ö.: 43 181			4 188	9,69	701	7,44	2819	67,31			684 3	7,26		
292/A Zilah Ugocsa vm.		9 416												
293. Tiszaújfalu			1 813											
294. Halmi			2 768											
Ö.: 50 264			4 581	9,11										
VI. Tisza—Maros-köze														

Zaránd vm.										
295 —										
367. Ö.: Arad vm.	38 601	420	1,08							
296. Butyin		480								
297. Kiszénő		1 020								
298. Péska		1 870								
299. Radna		902								
300. Szentanna		1 004								
301. Világos		799								
Ö.: 302. Arad Csanád vm.	221 828	6 075	2,75	1 248	6,87			1 242	6,48	1042
303. Batonya		579								
304. Nagylak		975								
305. Makó		530	2,60							
Ö.: Krassó vm.	75 372	2 084	2,76					3 288	16,17	
307. Bogsány		1 440								
308. Fatsét		609								
309. Lugos		819	3							
310. Nagyzerlentz		1 220								
311. Oravicza		1 625								
312. Szászka		1 108								
Ö.: Temes vm.	219 191	6 821	3,11							
314. Csákvár		950								
315. Lippa		1 766								
316. Kisbecskerek		1 326								
317. Marovicza		1 123								
318. Orczyfalva		2 156								
319. Rékas		856								
320. Rittenberg		825								
321. Újarad		1 247								
Ö.: 334. Nagybecskerek IX. Tengermelek	301 394	10 249	3,40	805	5,02	448	55,64	767	4,78	
413. Fiume										
Fiume	13 209			483	3,65			483	3,65	

7. sz. táblázat

A választó kerület neve: Makó (1861)

Hány község tartozik hozzá? Egyedül áll. Hány népes pusztá tartozik hozzá? Egy sem.

Hány választó íratta be magát? 1063 Hány választó vett részt a követ választásában? 701

A község neve	Nemesek				Iparos osztály az 1848 V. t. c. 2. § b) szerint						Értelmiség. a 1848. V. t. c. szerint		Vot úrbécesek		
	ingatlan nemesi birtokkal		ingatlan nemesi birtok nélkül		Kézműves		Kereskedő		Gyáros, hutász, bányász				Egy telkes vagy többet bírók	Fél telkes vagy többet de nem egy egész telket bírók	Negyed telket, vagy többet, de nem fél telket bírók
	városban	falun	városban	falun	városban	falun	városban	falun	városban	falun					
Makó	„"	„"	54	„"	22	„"	12	„"	1	„"	45	„"	39	407	483

Jegyzet: Makón, mint rendezett tanáccsal ellátott Mezővárosban az 1847/8 iki V. t. c. 2. § a) pontja értelmében szavazat képesek közé azon közlakosok is felvételtek, kik külső telekkel ugyan nem, de a városban egy házzal, s talán szőlő vagy kender földdel bírnak, melynek összes értéke az 1/4 külső telki állomány értékét megüti. Azonban a kellő rovat hiányában ezek az 1/4 telkesek közé olvasztattak ezen kimutatásban.

A választó kerület neve: Nagylak [1861]

Hány község tartozik hozzá? 4

Hány népes puszta tartozik hozzá? 10

Hány választó íratja be magát? 1265

Hány választó vett részt a követ választásában?

E rovat számmal be nem tölthető, mert a követ általános szavazással választott meg és így szavazás nem történt.

A község neve	Nemesek				Iparos osztály az 1848 V. t. c. 2. § b) szerint						Értelmiség a 1848. V. t. c. szerint		Volt úrbéresek			Jegyzet
	ingatlan nemesi birtokkal		ingatlan nemesi birtok nélkül		Kézműves		Kereskedő		Gyáros, hutász, bányász				Egytelkes vagy többtelkes birtok	Féltelkes vagy többtelkes de nem egytelkes birtok	Negyedtelkes vagy többtelkes de nem telkes birtok	
	városban	falun	városban	falun	városban	falun	városban	falun	városban	falun	városban	falun				
Nagylak			20		59		27				22		92	170	163	Ezek mind „népes puszták” vagyis: e vidéki elnevezés szerint „haszonbéres kertész” községek; s nincs a birtok után, — az 1847/8 iki V. t. c. 2 § c) pontja szerint évi 100 pft biztos jövedelem mellett szavazó lakosok. Kellő rovat hiányában, a kereskedők rovatába vétettek fel. Mely szükséges elkülönítés illetőleg pedig a községek ezen különböző telepítvényi természete miatt az egész választó kerületet egy rovatba összevonni nem lehetett.
Mváros												8	18	107	127	
Apátfalva												7	16	71	99	
falu				15		7						4	6	25	39	
Csanád												1				
falu				13								8				
Földeák		6		3		3						2				
falu												1				
Kővegy				1				13				6				
M. Kovácsháza				6		4		24				6				
R. Kovácsháza								3				5				
T. Kovácsháza								2				2				
Nagy Majláth								8				2				
Pétváros						3		11							3	
Ambrozfalva				1				10								
Alberti								8			22	52	132	373	428	
Királyhegyes								4								
Beka		1						6								
Összesen:		7	20	39	59	17	27	89								E helyütt is megjegyzetik, hogy a kertész községek szavazó lakosai a kereskedők közé íratván, ezek rovatát nagyra emelték. Helyesebben tehát így formán lenne e rovat tartalma értelmezendő; „27 rendes kereskedő” — s „89 haszonbéres kertész”.

A község neve	Nemesek				Iparos osztály 1848 V. t. c. 2. § szerint						Értelmiség a 1848. V. t. c. szerint		Volt úrbéresek			Jegyzet
	ingatlan nemesi birtokkal		ingatlan nemes birtok nélkül		Kézműves		Kereskedő		Gyáros, huztás, bányász				Egy telkes vagy többet bírók	Fél telkes vagy többet, de nem egy egész telket bírók	Negyed telket, vagy többet, de nem fél telket bírók	
	városban	falun	városban	falun	városban	falun	városban	falun	városban	falun	városban	falun				
Batonya			28		19		1				20			140	Az 1847/8-iki V. tc. 12. § a) pontja értelmében kinevezett s a 16. § szerint eljáró községi bizottság a telekkel bíró szavazókat úgy írta össze, hogy az összeírásból a telekmennyiség ki nem vehető, mely okból a birtok cím alatti szavazási jog alapján jelentkezett egy nek mind a féltelkesek közé íratlak össze. Ezek: Kupa és Kaszaper kivételével mind népespuszták vagyis: e vidéki elnevezés szerint = „haszonbér- tész községek”, s mind a birtok után — az 1847/8-iki V. t. c. 2. § c) pontja szerint évi 100 pft biztos jövedelem mellett szavazó lakosok — kellő rovat hiányában — a kereskedők rovatába vétettek fel. Mely szükséges elkülönítés vagyis: a községek különböző állapota miatt az egész választó kerületet egy rovatba összevonni nem lehetett.	
Mváros				3				1						79		
Sajtény				14	5			2			%	5		119		
Palota				1				1			%	6		19		
falu				4				35								
Tornya				6				30					2			
Mváros				2				56					3			
Báchgyes				1	3			44					3	1		
Dombegyháza	4							45					3			
Apáca								23								
Földvár								2								
Kevermes								4								
Kis Iratos								7								
Kupa	3			1												
Kaszaper	1			2								1		1		
Dumiratos																
Kunagota				4				101					3			
Összesen:	8		28	38	19	5	1	35			20	26	4	357	E helyütt is megjegyeztetik, hogy a kertész községek szavazó lakosai a kereskedők közé iratván, ezek rovatát rendkívül nagyra emelték. Helyesebben tehát ily formán lenne e rovat tartalma értelmezendő: „5 kereskedő”, és „347 haszonbér- tész.”	

Jegyzet: Miképp hajtattott végre az összeírás, 's mennyiben tekinthető többé-kevésbbé teljesnek? Az összeírás az 1847/8-iki V. t. c. 14 §-a szerint hajtattott végre.

Kelt Makón 1861. június hó 1-én

(E jegyzet és záradék mindhárom lapon azonos)

Bánfy József
k. m. [helyettes marad] alispán

ALFRED SAUVY*

Un monde... fou

Elle peut s'entendre de deux façons bien différentes, cette expression : au sens usuel, elle signifie un nombre de personnes si élevé qu'il échappe à l'évaluation ; au sens propre, nous comprenons plutôt que les hommes sont frappés de déraison.

Et ces deux significations peuvent convenir, étrangement, à notre époque. Seulement, comme il y a plusieurs mondes, il y a plusieurs sortes de folies :

— *un monde fou*, cela peut concerner les hommes des pays peu développés qui se multiplient insouciamment dans la misère.

— *un monde fou* cela peut viser les Occidentaux et en particulier, les Européens, qui, devant des problèmes vitaux comme le chômage, semblent frappés de déraison, à en juger, non seulement par les résultats, mais par les attitudes de ceux qui ont besoin, semble-t-il, de toute leur raison, les hommes d'Etat.

— *un monde fou*, ce peut être aussi le monde socialiste ; nous la laisserons cependant de côté, tant la matière est abondante.

Que du monde !

Lorsqu'après la guerre, sont apparus les premiers signes de ce qu'on a appelé *l'explosion démographique*, l'inquiétude, dans les pays occidentaux, et particulièrement aux Etats-Unis, s'est manifestée de deux façons successives. Tout d'abord ce fut le :

« Mangeront-ils... ? »

puis, après un moment de réflexion :

« Mangerons-nous ... ? »

C'est le temps où le naturaliste Vogt a écrit l'ouvrage noir « *The road to survival* », qui sera traduit, plus brutalement, en français, « *La faim du monde* ».

Depuis ce signal d'alarme, près de 40 ans sont passés, près de deux générations le problème subsiste certes, mais les opinions et les pronostics sont moins sombres. Non seulement les famines meurtrières n'ont été que locales et, en quelque sorte, accidentelles, mais elles sont survenues, précisément, dans les régions les moins peuplées. Entre l'Afrique noire et l'Asie, la contraste est frappant : lorsque l'Inde a passé le cap des 300 millions, elle a été vouée, par les prophètes, aux pires catastrophes. Ils sont aujourd'hui 700 millions guère

* Collège de France, Paris.

mieux nourris, certes que leurs pères, mais plutôt moins menacés. C'est cependant au Bangladesh et en Egypte, à très forte densité, que la question de la limite semble se poser, le plus sérieusement, mais elle est constamment reculée.

Les dix milliards

Vers 1955, le regretté John Durand, chef de la division de la population aux Nations-Unies, a eu l'audace, jugée insensée par les « raisonnables », de calculer la population du monde en l'an 2000, année qui avait encore son aspect fabuleux. Selon « l'hypothèse moyenne », les 6 milliards seront dépassés, fut-il annoncé, chiffre qui fit quelque sensation.

A peine passé le premier moment d'émotion, à peine « digéré » ce résultat troublant, l'horizon a encore été reculé : C'est, cette fois, Léon Tabah, qui, toujours aux Nations Unies, a bousculé plus encore usages et limites, en portant la limite à l'an 2100 et en dressant un calendrier vraisemblable de la limitation des naissances jusqu'au simple renouvellement des générations. Peut-être les démographes chevronnés d'avant guerre ont-ils eu raison de disparaître, tant leur esprit eût mal supporté la torture de ces audaces. Quoi qu'il en soit, le chiffre de 10 milliards a bien été lancé, sans susciter autant d'émotion que les 6 de John Durand, pour l'an 2000, quinze ans plus tôt.

Nourrir...

Si excessives que soient les nouvelles, colportées de temps à autre, sur les millions de personnes « mortes de faim », la sévérité de la sous-alimentation de diverses régions n'est pas contestable ; quant à la malnutrition (manque de protéines, de calcium etc) elle est à peu près générale ; mais, si médiocres sont les façons de cultiver que de grands progrès sont possibles, sinon probables.

Combien la terre peut-elle nourrir de personnes ? Les évaluations les plus diverses ont été lancées dont la plus optimiste semble celle de Colin Clark, 15 milliards !

Les recherches les plus sérieuses, en ce domaine, sont toujours celles de l'agronome J. Klatzmann :

Examinant toutes les terres arables du globe, il a estimé quel pourrait être le rendement de chacune, si les meilleures façons lui étaient données. La réponse est claire :

Si, dans le monde, la question alimentaire recevait la première priorité, en actes et non en paroles, il serait possible, avec les techniques actuelles ou en vue, de nourrir, assez convenablement, 10 milliards d'hommes.

Assez convenablement, signifie « avec une proportion suffisante d'aliments animaux ».

Ainsi, non seulement les 10 milliards de l'an 2100 pourraient recevoir chacun sa ration, dès aujourd'hui, alors qu'ils ne dépasseront guère les 6 milliards, en l'an 2000, mais leur sort serait amélioré, pour nombre d'entre eux.

Cette constatation réconfortante doit cependant être accompagnée de ses conditions de réalisation : il faudrait que, dans tous les pays et notamment dans les pays riches, une priorité absolue soit accordée à cet objectif, ce qui supposerait des sacrifices considérables, une solidarité quasi monacale, une diminution de la consommation des Occidentaux, l'abandon de la plus grande partie des armements. En outre, des migrations seraient, sans doute, nécessaires pour obtenir partout le meilleur rendement des terres, l'aspect financier cédant le pas, dans cette hypothèse, au souci de produire.

En attendant, les idées officielles évoluent de curieuse façon : c'est ainsi que, la grande faute à éviter, dit-on aujourd'hui, est de donner de la nourriture aux sous-alimentés. Il n'y a là aucun égoïsme, aucune cruauté : l'aide alimentaire est en effet nécessairement, adressée aux gouvernements, dans leur capitale. En faisant un peu baisser les prix agricoles, elle accélère la migration malsaine des ruraux vers la ville bénie, disons plutôt sa périphérie-bidonville.

En bons riches, si l'on peut dire, ou, en mauvais riches, dira le moraliste, les pays occidentaux ne feront jamais plus que le strict nécessaire. Leur intérêt bien compris serait, cependant, d'encourager les progrès agronomiques dans les régions menacées.

Limiter les naissances

A l'époque coloniale, le souci démographique ne tenait dans les esprits qu'une place très modeste, tant chez les colonisateurs que chez les colonisés. Un certain souci se manifestait certes, de faire baisser la mortalité, mais ce souci était toujours contrecarré par l'insuffisance de ressources.

Dès que les Occidentaux ont mesuré la force de « l'explosion démographique », ils ont cherché à provoquer une réduction des naissances. Si le but était louable, la manière employée a été peu appropriée, car il fallait que l'idée vînt du dedans et non de l'extérieur, par la voix des puissants. Parmi les excès regrettables commis en cette matière, citons cet épisode, heureusement sans application.

Au cours d'un congrès sur la question aux E. U. il y a quelques années, des hommes éminents ont proposé des moyens inédits, appelés « au-delà du plan familial », parmi lesquels le moins extravagant consistait à introduire, dans l'eau des villes des pays intéressés (Ehrlich) — d'autres disaient, dans le sel de cuisine — un stérilisant, bien dosé : « Ce qui a réussi à empêcher la mort, a-t-il été dit, doit servir aussi à empêcher la vie ». Surmontant les difficultés techniques, telles que « il faudra préserver les animaux et les plantes », un participant a objecté que des gouvernements des pays en question pourraient peut-être s'opposer à cette contraception involontaire. « Raison d'Etat fut-il répondu, ou plutôt raison du Monde, il faudra passer outre. »

Selon d'autres, toutes les filles devraient être stérilisées, temporairement, par des capsules à terme, ce qui permettrait de délivrer des « autorisations de maternité ». Il faudrait délivrer des bons valant un déci-enfant, la présentation de 10 bons, acquis personnellement ou achetés, permettrait d'avoir un enfant (Kenneth E. Boulding, Shokley).

Tout en rose

A Mexico, l'été dernier, tous les pays étaient présents, à la conférence mondiale sur la population organisée par les Nations Unies. A la surprise générale, le président R. Reagan a abandonné la traditionnelle attitude des Etats-Unis, favorable à la propagande en faveur des pratiques antinatales. A l'opposé de Bergson, disant : « Laissez faire Vénus, vous aurez Mars », il a annoncé qu'il convient de combattre l'avortement en Afrique, étant donné que le développement économique favorisera, de façon naturelle, la limitation des naissances, comme il l'a fait en Europe, au XIXe siècle.

Quelques soient les objections possibles sur le fond et sur les délais, il n'est pas possible de contester le chemin parcouru dans les idées.

Il y a, d'ailleurs, plus rose encore : sous les auspices du professeur américain Julian Simon, une association est en voie de se constituer ; d'un optimisme résolu et raisonné, elle montre que, contrairement à une opinion répandue, les limites imposées par l'environnement reculent constamment sous l'effet de la science. Une limite existe, sans doute, pour le nombre des êtres humains sur la planète, mais elle est encore lointaine et échappe à l'observation.

Le seul fait qu'une telle association puisse se constituer aujourd'hui atteste l'étendue du changement survenu dans les faits ou, plus exactement, dans les esprits à leur sujet.

Dérasons occidentales

Si le mot « crise » est si en faveur aujourd'hui, c'est parce qu'il ne veut pas dire grand-chose. Ce terme a longtemps désigné les dépressions économiques qui, au XIXe siècle,

revenaient, à un intervalle compris le plus souvent entre sept et dix ans. Il fallait alors faire le gros dos et attendre.

Il s'agit aujourd'hui de tout autre chose : le diagnostic, lui-même, n'est pas bien établi. Certes, le terme « crise » est péjoratif : les choses ne vont pas comme on voudrait les voir aller, le PIB, si complaisant pendant les « 30 glorieuses » ressemble à un âne têtu, qui ne cède, ni au bâton, ni à la carotte ; mais le plus sérieux, le plus dommageable, sur le plan intellectuel, plus encore que sur le plan matériel, c'est la persistance de millions de chômeurs.

L'étendue et la persistance du chômage sont déjà choquantes, mais que les explications émises à ce sujet, les remèdes proposés ou appliqués, soient à l'opposé du nécessaire, est vraiment affligeant.

Ne formulons pas de reproche contre le jeune qui ayant « suivi le train » est pourvu d'une instruction « normale » et cherche la position la plus confortable, laquelle est aussi dans la plupart des cas, la plus avantageuse, tout cela pour finir au bureau de chômage. C'est plus haut qu'il faut chercher.

Le contresens

Les hommes politiques se trouvent devant des personnes, surtout des jeunes, en quête d'un emploi ; ils cherchent donc à les « caser », à « créer des emplois », selon la déplorable formule consacrée. Ce faisant et ce disant, ils considèrent, en somme, le travail comme nécessaire en soi, transposant de façon étourdie, quasiment mécanique, les préoccupations de l'individu dans le cadre national. En tout pays, la Suisse exceptée, ils tombent dans le même piège : le terme *formation* devient une formule sacrée, quasi magique, alors qu'il attire fatalement la question : « Formation à quoi ? » La question est prise à l'envers.

Les besoins

Plaçons-nous dans le cadre national : Les tâches à accomplir sont dictées par les besoins publics et privés. En tous pays, les uns et les autres sont loin d'être atteints, à s'en tenir aux revendications en matière de salaires et aux doléances des responsables de services publics. Ces tâches peuvent s'exprimer en milliards d'heures de travail de diverses professions. Estimer l'ensemble, au quart du PIB, serait encore inférieur à la réalité.

Il s'agit donc, non pas de trouver aux hommes les emplois qu'ils désirent, mais ceux qui permettent de satisfaire les besoins.

Les gouvernements, les hommes d'Etat se divisent, sur ce point, en deux catégories :

- ceux qui ignorent la question, ce sont les plus nombreux,
- ceux qui, comme la France, refusent de l'examiner.

Il n'est, d'ailleurs, pas sans quelque raison, ce refus : la satisfaction des besoins publics et privés exigerait, à première vue, une répartition professionnelle assez différente de l'actuelle : il faudrait plus de producteurs directs de richesses, plus de récupérateurs aussi, disons plus de personnes astreintes à des tâches peu appréciées. C'est notamment le cas en France où, depuis la prétendue crise, des professions des deux sexes ont disparu, non par manque de travail, mais par manque de candidats. Plus agréables, plus agréés, en tout cas mais moins favorables à la balance des paiements, sont le rôle de gardien de bureau ou d'annonceur de publicité.

Autre exemple : est-il normal, démocratique, acceptable, que le médecin arrive en retard à l'hôpital, parce qu'il a dû, au préalable, conduire lui-même ses enfants à l'école ? C'est que nous réagissons effectivement contre les exactions des générations précédentes.

Ainsi un pays industriel ressemble aujourd'hui à un bateau, où il ne manquerait aucun officier, ni aucun équipage sur le pont, mais où les cales seraient désertes. Constaté le fait est déjà quelque peu sacrilège.

Plus loin encore dans la déraison.

Incapables de satisfaire leurs besoins, en utilisant les biens et les cerveaux qui ne demandent qu'à s'employer, les pays occidentaux vont plus loin encore dans la déraison : attribuant le chômage à un excès d'hommes, ils réduisent encore la venue des jeunes, par une baisse extrême de la natalité. Il ne s'agit pas seulement de l'Allemagne et de l'Italie : l'Espagne et le Portugal eux-mêmes ayant choisi le chemin de la stérilité, il ne reste guère que l'Irlande pour assurer le renouvellement de sa population, et cela par une sorte de défense nationale collective.

Les jeunes ménages, à la recherche d'une profession qu'ils ne trouveront pas, car ils ne vont pas dans la bonne direction, semblent ignorer qu'ils auront un jour accès à la sénilité, dans l'affliction des êtres qui leur manquent et la détresse des retraités mal pourvus.

Quant aux gouvernements et aux classes dirigeantes, non seulement ils donnent la priorité à des problèmes secondaires, mais immédiats, mais ils invoquent l'impossibilité, pour un gouvernement, d'obtenir, par voie législative, un relèvement de la natalité. Sans remonter plus haut dans l'Histoire, il est cependant difficile de fermer les yeux devant le récent épisode de la R. D. A. ; par des mesures purement sociales, sans recourir à la répression de l'avortement, le gouvernement a obtenu un relèvement de la natalité, de 35 à 40% en quelques années en 1973 (de 10 à 14 p. 1000 en 1983). Entre temps l'Allemagne fédérale est restée à son 10 p. 1000, létal, dans l'insouciance et l'attachement à des problèmes secondaires.

L'idée maîtresse, certes subconsciente, ou du moins non exprimée, est de faire payer les retraites des vieux Européens par des jeunes dont d'autres pays auront supporté l'élevage. Un jour ou l'autre, se manifesterait un sursaut contre cette prédation.

Le court terme

La question des responsabilités se pose aussi pour la politique courante au jour le jour, disons au mois le mois.

Quand une troupe prend un mauvais chemin, tombe dans un marécage ou une embuscade, qui en porte la responsabilité, le chef ou les éclaireurs qui l'ont mal informé ? En politique économique à court terme, ces éclaireurs s'appellent *comptables nationaux*.

Eclaireurs ou guides ?

Entre les deux guerres, de lourdes erreurs ont été commises en divers pays, non du fait de la médiocrité des gouvernants, mais de l'ignorance sur les choses qu'ils entendaient améliorer : W. Churchill en 1924, H. Brüning en 1931, Léon Blum en 1936—1937, Franklin Roosevelt, de 1933 à 1937, ont, quoi qu'en dise leur réputation, parfois religieusement entretenue, lourdement coûté à leur pays et même à l'ensemble du monde. Leur excuse : ils étaient tous mal informés.

Aujourd'hui tout homme d'Etat bénéficie, au contraire, du concours d'hommes spécialement formés et remarquablement outillés. Il ne manque pas un bouton de guêtte, ni d'ordinateur. Que leur manque-t-il donc ? L'intelligence ? Ils en sont pétris. Ce qui leur fait défaut, c'est le *courage*. Dès qu'il y a quelque conseil désagréable à donner, sonnait mal aux yeux de l'opinion, c'est la dérobade. C'est ainsi qu'en France, lorsque le premier ministre P. Mauroy a lancé en 1981 sa politique, désuète et contreindiquée, de stimulation de la demande, pas une voix ne s'est élevée dans son entourage, pour sonner le tocsin, pour signaler que

l'offre étant moins élastique que supposé, une partie de la demande se porterait sur les pays étrangers au détriment de la balance extérieure. Pas une démission spectaculaire n'a été donnée.

Qui est responsable, dans ce cas ?

Ceux d'en haut bien sûr, dira-t-on puisqu' ils ont le pouvoir et cependant la faute est bien localisée : *les éclaireurs ont mal éclairé.*

Démocratie et popularité

L'enjeu est important, puisqu'il s'agit de se concilier les hommes, sans contredire les choses. Or dans la plupart des cas, il y a divergence, sinon opposition.

A l'époque où les finances primaient l'économie, disons jusqu'à la seconde guerre, l'état d'esprit était différent : lorsque, cas bien fréquent, les gouvernants décidaient un « plan de redressement » les commentateurs économes ne manquaient pas de surenchères, en taxant le gouvernement de faiblesse. L'opinion, elle, subissait, passivement ; la notion bien familière de budget privé, l'exemple de nombreux naufrages personnels ou commerciaux facilitaient la compréhension de la politique, même dans ses excès. Dès que le domaine économique a été en jeu, les jugements sur les guides sont devenus plus sévères : le reproche de « technocrates sans entrailles » ou « d'ignorants de la condition humaine » ont porté. Souci de popularité ? Non, sans doute, mais la peur de l'impopularité. Même dans la presse française de droite, donc d'opposition, aucune critique sérieuse n'a pu être portée, à propos de la réduction de la durée du travail, sur les répercussions défavorables, en matière de sécurité.

La démocratie, ce n'est pas seulement l'absence de censure, c'est une large information positive de ceux qui ont à juger ; question délicate, puisque la liberté de l'information ne fournit pas la solution, mais à notre portée, nous le verrons, espérons-le, avant la fin du siècle.

JEAN STOETZEL *

La Certitude en Matière d'Ethique

Un quart des Européens de l'Ouest se déclarent capables de toujours pouvoir dire où sont le bien et le mal, tandis que près d'un tiers estiment que le bien et le mal sont entièrement une affaire de circonstances. On ne discutera pas ici du bien-fondé de l'une ou l'autre opinion. On soulignera seulement l'idée qu'elles expriment bien la certitude et l'incertitude en matière de morale. Il est probablement grave pour une société que la majorité de ses membres estiment que le bien et le mal dépendent d'estimations individuelles et circonstancielles. D'un autre côté, un rigorisme moral intransigeant n'est peut-être pas toujours sans danger, et on comprend que près d'une personne et demie sur dix (14 %) se soit dérobée. Soit en se disant en désaccord avec les deux formules, soit en s'abstenant de répondre.¹

La situation n'est pas la même dans les différents pays de l'Europe occidentale. On y reviendra par la suite. Mais si l'on considère l'ensemble, on constate que la disposition la plus associée à une claire vision du bien et du mal, c'est-à-dire à la certitude morale, est la permissivité et que cette association est négative. En effet quand par ailleurs on demande, en présentant une longue liste de conduites moralement discutables, le degré d'excusabilité de chacune, ceux qui distinguent aisément le bien du mal, sont les moins disposés à excuser. La différence des moyennes des notes d'excusabilité données par l'un et l'autre groupe est de 30 % et elle est statistiquement certaine. En d'autres termes, ceux qui pensent que le bien et le mal sont entièrement affaire de circonstance sont presque d'un tiers plus permissifs que les autres.

Une autre très forte différence, associée positivement à la certitude morale, conserve l'obligation d'aimer et de respecter ses parents. Si d'autre part on construit une typologie séparant les vertus traditionnelles de ce qu'on peut appeler des vertus nouvelles, on voit que ceux qui ont des certitudes choisissent davantage les premières, tandis que les vertus nouvelles sont plus choisies par les autres. Toutes ces différences sont statistiquement significatives.

Enfin quand on demande dans quelle mesure le répondant estime se conformer encore aux différents commandements du Décalogue, on constate que la différence entre ceux qui ont des certitudes morales et ceux qui n'en ont pas est absolument certaine.

* Institut de France, Paris.

¹ La question était posée en termes très rigoureux: < Sur cette liste figurent deux opinions que l'on entend parfois quand les gens discutent du bien et du mal. Laquelle correspond le mieux à votre point de vue ?

Montrer liste

Il y a des lignes directrices parfaitement claires pour savoir ce qui est bien et ce qui est mal. Elles s'appliquent toujours, quelles que soient les circonstances 1
Il ne peut jamais y avoir de ligne directrice parfaitement claire pour savoir ce qui est bien et ce qui est mal. Cela dépend entièrement des circonstances 2

Il existe donc une remarquable cohérence en Europe de l'Ouest dans le domaine moral. Mais elle ne se limite pas à ce domaine. On la retrouve aux différents chapitres de la religion, de la politique, de la famille, et des caractéristiques socio-démographiques. En fait, sur presque toutes les questions dans l'ensemble européen, et en presque tous les pays, ceux qui manifestent de la certitude morale, sont plus religieux, situés politiquement plus à droite, plus familiaux, plus âgés, moins instruits, en même temps plus à leur aise financièrement. Mais ce qui varie beaucoup c'est l'amplitude des différences. Dans de très nombreux cas, elles n'atteignent pas ou ne dépassent guère dix pour cent. Ce qui est intéressant d'une manière générale, c'est que, comme on vient de la dire, les différences sont toujours dans le même sens, soit qu'on compare les moralistes aux sceptiques, soit même que l'on compare les moralistes à l'ensemble.

Cela bien posé, il reste stimulant de localiser les plus grandes différences. Par exemple, en matière religieuse, c'est la pratique qui est le plus associée à la différence des opinions sur les critères du bien et du mal. L'indice de fréquence de la pratique de ceux qui pensent qu'on peut toujours dire par principe où sont le bien ou le mal, excède de plus de 50 % celui de l'ensemble. Moins importantes, mais encore fortes d'environ un quart sont les différences concernant le réconfort qu'on trouve dans la religion et la croyance au péché. Les autres différences sont sensiblement plus faibles. Par exemple, les différences dans la croyance en Dieu et dans la confiance en l'Église comme institution, sont environ deux fois plus faibles, c'est-à-dire qu'elles manifestent un excédent de l'ordre du dixième.

En matière politique la plus grande différence est relative à l'acceptation de la formule : « Il faut défendre courageusement notre société actuelle contre toutes les forces de subversion ». Comparativement à l'ensemble, elle est approuvée chez ceux pour qui le bien et le mal sont clairs, par un excédent de l'ordre du quart. La différence moyenne dans les positions politiques est d'environ 15 %, avec très peu de variations entre les pays, mais on reviendra ultérieurement sur ce point.

En matière familiale, les différences, tout en restant dans le même sens, sont faibles ou très faibles. Une exception : l'accord avec les parents sur les questions de morale. La différence atteint ici 14 % et varie peu selon les pays. L'effet de la discipline exercée par leur parents sur les répondants, varie nationalement encore moins, mais la différence ne dépasse pas 4 % en moyenne.

Un effet très sensible est celui de l'âge. La différence entre l'âge moyen de ceux pour qui le bien et le mal sont clairs, excède celui des autres d'un tiers. Pour le dire autrement, la moyenne pondérée de l'âge des adultes européens est de 45,8 ans, et celle des moralistes parmi eux est de 60,3 ans, ce qui donne un rapport de 1,32 ; c'est-à-dire que la deuxième moyenne excède la première de 32 % de la valeur de celle-ci.² C'est une différence importante, vraisemblablement produite par les effets combinés du vieillissement et de l'histoire. Elle pourrait expliquer beaucoup de différences liées à l'âge, par exemple celles qu'on observe entre les retraités et les membres des professions actives. (Si on tient compte de l'âge, la différence est inférieure à 1 %.)

Il reste cependant des effets propres, qu'on peut évaluer en éliminant les différences dues à l'âge. Ainsi il est certain que la position politique ou l'importance attribuée à Dieu ont les effets propres : plus on se situe à droite, ou plus on déclare que « Dieu est important pour soi », plus on a de chances de se trouver dans la catégorie de ceux qui pensent que la distinction du bien et du mal obéit à des principes sûrs et permanents.³

² La pondération a été opérée par rapport au nombre d'habitants de chaque pays. La correction est faible : la moyenne non pondérée pour l'ensemble des pays est de 45,4 ans.

³ L'analyse est rendue possible par la connaissance, obtenue expérimentalement, de la relation qui existe entre l'âge et la proportion de ceux qui ont des principes sûrs et permanents en morale. (C'est une relation du troisième degré.) Il suffit donc de connaître l'âge moyen d'une catégorie de position

Un autre facteur de différenciation est le niveau des études, évalué par l'âge de fin des études. Les moins instruits apparaissent les plus attachés aux principes du bien et du mal. Il est vrai que la différence de la moyenne d'âge de fin des études chez ceux qui nous prenons l'habitude d'appeler ici les moralistes avec la moyenne d'âge de la fin des études dans l'ensemble, est faible. Mais d'abord on la retrouve presque égale en chaque pays (sauf en Italie) d'ordre de cinq pour cent. D'autre part la probabilité d'en effet différentiel du niveau d'instruction augmente très fortement quand la différence des niveaux d'instruction est de plus en plus grande.⁴

Pour terminer cette analyse globale des facteurs socio-économiques associés à la certitude ou au refus de l'idée qu'il existe des principes sûrs et permanents pour distinguer le bien du mal, on s'intéressera au revenu et à la propriété.

Il est certain statistiquement [c'est-à-dire par le test de z , voir la note (4)] que plus le revenu est élevé, plus l'assurance est contestée. En même temps, dans l'ensemble européen la propriété du logement augmente la proportion des moralistes. Mais que se passe-t-il quand on associe niveau de revenu et propriété ou non-propriété?

On constate d'abord qu'à chaque niveau de revenu, les propriétaires sont plus fréquents qu'avoir des certitudes morales : la probabilité de la différence est de 99,1 pour 100 dans les bas revenus, de 100 pour cent dans les revenus moyens et encore de 91 pour cent dans les revenus élevés, où la certitude morale est la plus faible. En associant trois niveaux de revenus à deux catégories de propriété, à savoir propriétaires et non-propriétaires, on est en présence de quinze combinaisons, dont trois ont déjà été exposées. Pour ne pas lasser le lecteur, on dira seulement que quand on compare la proportion de ceux qui ont des certitudes morales, à la proportion de ceux qui font dépendre des circonstances leur jugement moral,

politique ou d'importance de Dieu, pour calculer la proportion qu'on attendrait dans chaque catégorie, si on ne tenait compte que de l'âge. On peut alors comparer cette proportion attendue à la proportion observée. La différence mesure les effets propres. Les tableaux ci-après mesurent, dans leur dernière colonne, les effets propres de la position politique et de l'importance de Dieu.

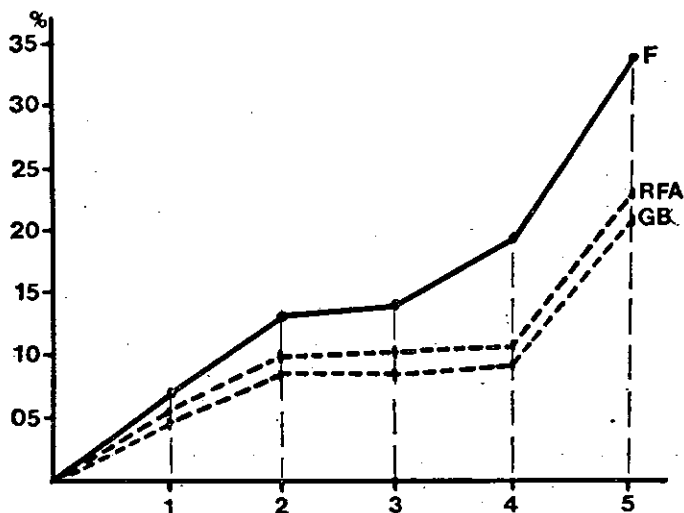
Echelle croissante	Age moy. de la catégorie	% observés dans la catégorie	% attendus selon l'âge	Différences observée-attendue
Position politique de gauche à droite				
1	39,9	20	24,8	-4,8
2	42,3	20	25,7	-5,7
3	44,2	27	26,4	0,6
4	48,5	30	28,1	2,0
5	52,6	37	28,5	7,5
Importance de Dieu, de peu à beaucoup				
1	39,5	17	24,6	-7,6
2	39,9	20	24,8	-4,8
3	44,6	22	26,6	-4,6
4	47,8	31	27,8	3,2
5	53,2	36	29,7	6,3

⁴ La probabilité de la différence a été évaluée par le test de z appliqué à la différence des pourcentages. La Figure 1 représente les valeurs de z selon les unités de distances entre niveaux d'instruction pour l'Europe. Avec une unité de distance, la probabilité de la différence est déjà de .96, et avec deux unités de distance elle atteint la certitude. Pour les pays, (où l'on dispose d'effectifs dix fois moindres)

les différences les plus significatives sont à l'avantage des propriétaires chez ceux qui ont les revenus les plus bas par rapport à ceux qui ont des revenus moyens et ne sont pas propriétaires ; et, cette même catégorie des pauvres qui sont propriétaires, à l'avantage sur les plus riches, propriétaires ou non.

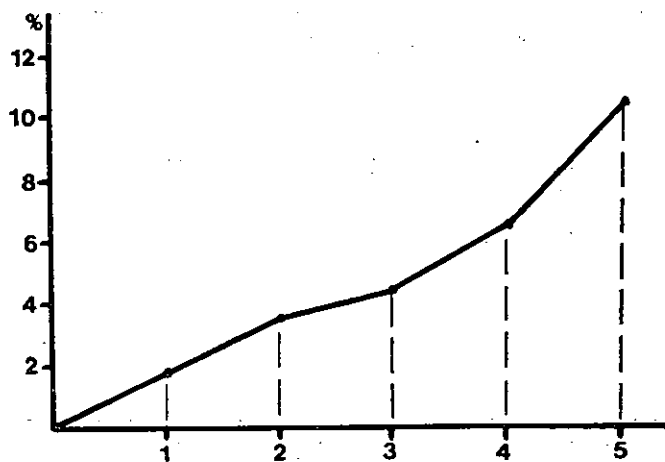
la quasi certitude n'est atteinte qu'avec 5 unités de distance, mais avec 4 unités elle est déjà de .99 en France, .96 en Irlande, .86 en République fédérale, .83 en Grande Bretagne. Voir les graphiques de z ci-après :

Figure 1.

z selon la distance des niveaux d'instruction dans la différence de savoir toujours où sont le bien et le mal (ensemble européen).

Figure 2.

z en différents pays selon la distance des niveaux d'instruction dans la différence de savoir toujours où sont le bien et le mal (l'échelle de z est quatre fois plus grande que sur la Figure 1).

Dans tous ces phénomènes, l'effet de l'âge n'est pas absent. Par rapport aux revenus, les plus à leur aise financièrement sont les plus jeunes, et les plus âgés sont dans la plus mauvaise position de revenu. D'autre part, les propriétaires de leur logement sont régulièrement plus âgés que les non-propriétaires, dans l'ensemble et dans toutes les classes de revenus.

Si dans cette situation on élimine partout l'effet de l'âge [selon la technique exposée dans la note (3)], on fait les constatations suivantes.

Une fois l'effet de l'âge éliminé, le fait de n'être pas propriétaire diminue de 36 % ce qu'on attendrait selon leur âge chez les personnes à hauts revenus, mais même, dans cette catégorie les non-propriétaires ont leur proportion de moralistes fortement minorée (de 20 %) par rapport à leur âge.

Dans les revenus moyens, le fait d'être propriétaire augmente de 4 % la proportion qu'on attendrait en tenant compte de l'âge, tandis que chez les non-propriétaires on constate une minoration de 24%.

Enfin dans les bas revenus, le fait d'être propriétaire augmente faiblement la proportion attendue (2 %), mais le fait de n'être pas propriétaire ne la diminue que faiblement aussi. En d'autres termes, bien que l'effet de la propriété ne soit pas absent, il paraît dépassé par celui du revenu, et de loin, dans les revenus supérieurs et dans les revenus inférieurs.

Les effets qui viennent d'être analysés pour l'ensemble de l'Europe de l'Ouest, se retrouvent généralement en chaque pays, mais avec parfois des nuances qui ne manquent pas d'intérêt. Il faut toutefois se souvenir que si les analyses d'ensemble reposent sur les réponses de plus de 12.000 personnes, dans chacun des neuf pays elles ont une base neuf fois plus étroite, c'est-à-dire que les résultats atteignent une précision trois fois moindre.

Sous cette importante réserve, il convient d'abord de remarquer que la variation de pays à pays n'est pas la même pour toutes les questions. Vingt questions ont été étudiées, associées plus ou moins significativement au fait d'affirmer ou non qu'on dispose toujours de principes pour distinguer le bien du mal. Dans plus de la moitié de ces questions la variation de pays à pays est insignifiante.⁵ En second lieu, on a également considéré la variation question par question dans chaque pays et comparé les variations nationales.

C'est l'effet de la fréquence de la pratique religieuse sur les réponses moralistes qui entraîne les plus grandes différences entre pays. Dans un pays très religieux comme l'est l'Irlande, le rapport dont il est question dans la note (5), ne dépasse pas 1,04, c'est-à-dire l'indice de la fréquence de pratique religieuse chez les moralistes excède l'indice de l'ensemble de quatre pour cent seulement. Au Danemark, pays peu religieux, le rapport atteint la valeur de 2,33 (soit une augmentation de 133 pour cent).

Deux autres thèmes entraînent de notables variations internationales, à savoir la croyance au péché et le niveau des revenus. Sur le premier thème, on retrouve la même situation que sur la pratique. En revanche, sur d'autres thèmes religieux, croyance en Dieu, fait de se sentir religieux, les différences entre nations sont faibles. L'effet du revenu qui est presque partout parmi les plus importants, est particulièrement sensible au Danemark encore, mais aussi aux Pays-Bas, en France et en Grande-Bretagne (on se souvient que l'élévation du revenu est liée à une décroissance de la proportion des moralistes).

Sensibles encore, mais moins, on trouverait des variations internationales sur certains thèmes religieux, prier, trouver un réconfort dans la religion, ou relatifs à la permissivité morale, à l'idée que la société doit être défendue contre la subversion, et aussi quand il s'agit des retraités. Sur ce dernier point, c'est à cause du Danemark que

⁵ La variation a été estimée par le coefficient de variation (quotient de l'écart-type par la moyenne) calculé sur le rapport de l'indicateur de ceux qui ont des principes sûrs et permanents, à l'indicateur dans l'ensemble de l'échantillon national. (Cet indicateur est une proportion ou un indice, selon le cas.)

la variation internationale prend quelque importance. Ce pays fait passer le coefficient de variation de 0,13 quand on l'inclut dans ce calcul à 0,09 quand on l'omet.

Le Danemark, déjà plusieurs fois cité ci-dessus, est en effet le pays où la proportion de ceux qui se guident par des principes moraux est la plus faible (10%, à comparer à 34% en Irlande et à 26% dans l'ensemble de l'Europe occidentale). Au Danemark, il faut être très différent des autres pour déclarer qu'on a des principes moraux. La différence intranationale des moralistes par rapport à l'ensemble des Danois est très supérieur à ce qu'elle est ailleurs (trente-huit pour cent pour la moyenne calculée sur vingt questions, à comparer aux dix-huit pour cent de l'Europe).

A cette remarque il faut ajouter qu'au Danemark la variation intra-nationale des différences questions par question est bien supérieure à ce qu'elle est ailleurs.

En deux autres pays aussi, la République fédérale allemande et la France, les moyennes des différences intranationales question par question sont sensiblement supérieures à la moyenne européenne. Cela signifie que dans ces trois pays le fait de se reconnaître des principes moraux est associé plus qu'ailleurs à diverses attitudes, comportements ou conditions. C'est le cas, par exemple de l'association inverse du moralisme avec le niveau de revenu (comme c'est aussi le fait aux Pays-Bas).

Quant à la variation intra-nationale des différences question par question, en plus d'au Danemark où elle vient d'être signalée, elle retient l'attention aux Pays-Bas, en Grande Bretagne et en France, ce qui veut dire que les effets sur le moralisme y varient davantage qu'ailleurs.

Il serait fastidieux de commenter toutes les différences dans des comparaisons intranationales et internationales. On se bornera à souligner qu'en Espagne les plus grandes différences entre les moralistes et l'ensemble de la population sont liées à des différences dans la pratique religieuse, dans la position politique et surtout dans l'acceptation ou le refus de l'idée que la société doit être défendue courageusement contre la subversion

Annexe I

Associations de certains facteurs avec le fait de croire à des principes moraux

Rapport des indicateurs (proportions ou indices) chez ceux qui croient à des principes aux indicateurs dans la population

	EUR	Bel	DK	E	F	GB	IR	IT	PB	RFA	Coeff. de variation v
Proportion générale des « moralistes »	26	31	10	23	21	28	34	32	26	22	
1 Pratique religieuse (indice)	1,56	1,14	2,33	1,32	1,47	,57	1,04	1,14	1,11	1,53	,35
2 Revenus (bas-hauts)	1,46	,87	2,09	1,08	1,69	1,40	1,65	1,48	1,98	1,41	,24
3 En retraite	1,33	1,11	1,49	1,22	1,31	1,50	1,40	1,42	1,38	1,41	,13
4 Age (en année et dixième d'année)	1,32	1,22	1,34	1,31	1,36	1,32	1,35	1,32	1,32	1,30	,03
5 Permissivité	1,31	1,13	1,60	1,13	1,33	1,29	1,15	1,25	1,19	1,55	,13
6 Réconfort dans la religion	1,27	1,15	1,83	1,18	1,46	1,28	1,07	1,11	1,23	1,12	,18
7 Souhaite la résistance à la subversion	1,23	1,12	1,00	1,67	1,11	1,14	1,23	1,11	1,40	1,45	,16
8 Croient au péché	1,21	1,18	2,17	1,21	1,43	1,06	1,07	1,13	1,22	1,24	,25
9 Se considèrent religieux	1,17	1,12	1,30	1,16	1,20	1,21	1,08	1,07	1,19	1,21	,06
10 D'accord avec les parents sur la morale	1,16	1,06	1,09	1,18	1,27	1,04	1,08	1,15	1,04	1,16	,06
11 Position politique (indice)	1,14	1,13	1,13	1,22	1,23	1,16	1,15	1,15	1,17	1,28	,04
12 Prient ou méditent	1,14	1,11	1,31	1,06	1,23	1,20	1,09	1,06	,93	1,34	,11
13 Croient en Dieu	1,12	1,05	1,26	1,07	1,16	1,14	1,02	1,06	1,17	1,11	,06
14 Ont confiance dans l'Église	1,10	1,06	1,05	1,10	1,11	1,07	1,04	1,07	1,09	1,15	,03
15 Instruction (âge de fin des études)	1,05	1,02	1,09	1,03	1,06	1,04	1,03	,97	1,06	1,05	,03
16 Discipline familiale (indice)	1,04	1,03	1,07	1,06	1,01	1,04	1,01	1,02	1,03	1,08	,02
17 Accord des parents entre eux	1,04	1,03	1,06	1,01	1,03	1,01	1,01	1,04	1,02	1,05	,02
18 Détestent ceux d'opinion contraire	1,04	1,04	1,08	1,05	1,07	1,09	1,10	1,09	1,05	1,10	,02
19 Accord avec la mère dans l'enfance	1,03	1,01	1,02	1,01	,97	1,00	1,01	1,04	1,00	1,02	,02
20 Accord avec le père dans l'enfance	1,03	1,02	1,06	1,01	,99	1,02	1,02	1,02	1,01	1,05	,02
Moyenne par pays \bar{x}	1,18	1,08	1,38	1,35	1,23	1,13	1,12	1,14	1,18	1,23	
Coefficient de variation $v = T/\bar{x}$,12	,07	,30	,13	,16	,18	,11	,12	,19	,13	

Annexe II

Effet du niveau de revenu combiné avec la propriété

sur la différence des proportions de moralistes dans les quinze situations possibles
(mesuré par le coefficient z . A partir de $z=4$, la différence est certaine)

			z
1	Revenu inférieur — propriétaires	> Revenu moyen — non propriétaires	6,65
2	Revenu inférieur — propriétaires	> Revenu supérieur — propriétaires	6,27
3	Revenu inférieur — propriétaires	> Revenu supérieur — non propriétaires	6,06
4	Revenu moyen — propriétaires	> Revenu supérieur — non propriétaires	4,39
5	Revenu inférieur — non propriétaires	> Revenu supérieur — non propriétaires	4,30
6	Revenu moyen — propriétaires	> Revenu supérieur — propriétaires	4,10
7	Revenu moyen — propriétaires	> Revenu moyen — non propriétaires	4,10
8	Revenu inférieur — non propriétaires	> Revenu supérieur — propriétaires	3,93
9	Revenu inférieur — non propriétaires	> Revenu moyen — non propriétaires	3,87
10	Revenu inférieur — propriétaires	> Revenu moyen — propriétaires	2,97
11	Revenu inférieur — propriétaires	> Revenu inférieur — non propriétaires	2,83
12	Revenu moyen — propriétaires	> Revenu supérieur — non propriétaires	1,93
13	Revenu supérieur — propriétaires	> Revenu supérieur — non propriétaires	1,35
14	Revenu moyen — non propriétaires	> Revenu supérieur — propriétaires	,57
15	Revenu inférieur — non propriétaires	> Revenu moyen — propriétaires	0